

РОЗДІЛ 1

ФІЛОСОФСЬКІ ТА СИСТЕМНІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Глава 1. Філософські аспекти забезпечення безпеки

1.1. Природа феноменів «небезпека» та «безпека»

Природа феномену «небезпека». Складність та суперечливість процесів трансформацій геополітичного та гео економічного простору, необхідність розв'язання глобальних проблем безпеки, кардинальні суспільно-політичні та соціально-економічних зміни, які останнім часом спостерігаються в багатьох країнах, які справляють визначальний вплив на міжнародну та національну безпеку та інші чинники зумовлюють актуальність розкриття сутності поняття "безпека" в контексті її світоглядно-філософського розуміння. З іншого боку, точність результатів аналізу того чи іншого явища (процесу, об'єкту тощо), тобто їх адекватність реальності, передусім визначається адекватністю понять, які описують вказане явище.

Як правило, досліджуючи сутність явища, яке ідентифікують (ототожнюють) поняттям "безпека" акцентують увагу на таких аспектах: **концептуальному** (онтологічні і гносеологічні основи безпеки); **практичному** (безпека розглядається в контексті відображення певних потреб у життєдіяльності особи, суспільства, держави і міжнародної спільноти); **ціннісному** (філософія безпеки, культура безпеки тощо).

Переважає більшість дослідників пов'язує поняття "безпека" з поняттям "небезпека". Це зумовлено переважно тим, що в процесі еволюції живої природи сформувався інстинкт самозбереження живих істот. Інакше кажучи умова існування будь-якої живої істоти залежить від того, як вона може виявляти та оцінювати чинники (в тому числі зовнішнього середовища), що

загрожують її фізичному існуванню. Отже для живого організму визначальними є чинники, які заперечують його існування, а тому зумовлюють необхідність адекватного реагування для забезпечення самозбереження й спонукають до активних захисних дій. Дія (явище, процес тощо), що заперечує існуванню живого організму набуває в суб'єктному визначенні специфічної форми - «небезпеки».

Тому, коли йдеться про сприйняття суб'єктом небезпеки, мається на увазі форма ототожнення та оформлення вказаної дії, яка є усвідомленим суб'єктом запереченням його існування. Тобто «небезпека» пов'язується не з будь-яким запереченням, а лише з тим, що спрямоване на заперечення існування об'єкта.

Будучи суб'єктною формою, небезпека за змістом може мати як суб'єктивний, так і об'єктивний характер, оскільки оформлення можуть отримати і об'єктивні відносини і суб'єктивні уявлення про них. З огляду на це **небезпека за змістом завжди має об'єктивно-суб'єктивний характер**, а співвідношення суб'єктивності і об'єктивності може бути досить різними. Це означає, що одна й та дія (явище, процес тощо) може отримати з боку суб'єкта різну оцінку, оскільки форму «небезпеки» отримує не всяке заперечення, а лише те, яке ідентифікується й оцінюється суб'єктом, як заперечення його існування.

Важливим є те, що наявність небезпеки завжди пов'язана з деякою можливістю, а саме з майбутніми негативними наслідками для суб'єкта щодо припинення свого існування як системи (передусім може бути зруйнована його структура). Тому виявлення суб'єктом можливості негативних для свого існування наслідків приводить до формування у нього відповідного ставлення до того чи іншого предмета (дії, явища тощо) як небезпеки. Зауважимо, що в загальному випадку небезпечним може бути не тільки якась зовнішня дія, що заперечує існування суб'єкта, а й відсутність дії або умов життєво важливих для вказаного існування. Наприклад, для живого організму це може бути їжа або житло.

Варто також зазначити, що, зрештою, небезпека не тотожна виключно негативній оцінці дії (процесу, явища тощо). За природою феномен небезпеки має також і позитивне для збереження життя суб'єкта значення, оскільки в разі адекватної оцінки негативних для його існування наслідків дає йому можливість сформувавши відповідне адекватне ставлення (дію) щодо того чи іншого предмета (процесу, явища тощо).

Крім того людина, на відміну від інших живих організмів, має можливість не тільки оцінювати небезпеку, а й сприймати її опосередковано, тобто переносити свою оцінку на інші об'єкти. Так, людина може визначати небезпеку стосовно інших людей, державних інститутів, суспільства в цілому. Але і в цьому разі небезпека залишається визначенням саме людини. При цьому одна й та сама дія (явище, процес тощо) може оцінюватися людиною залежно від її ціннісних орієнтацій як небезпечна чи як безпечна (як правило, в умовах збройного конфлікту дія щодо завдання збитку протилежній стороні оцінюється його учасниками по-різному).

Таким чином, за об'єктивним змістом **небезпекою є заперечення природної визначеності буття, а можливість заперечення міститься в самому предметі**, тобто, якщо є предмет, то є і можливість заперечення його існування. Так, для держави, яка втратила незалежність, небезпеки втрати незалежності не може бути (але є небезпека втрати територіальної цілісності), а для людини, яка втратила ноги, відсутня небезпека їх втратити (але поки вона жива є небезпека смерті). Це означає, що сам факт існування предмета криє у собі можливість заперечення його кількісно-якісних характеристик, які визначають його структурно-функціональну сутність як предмета.

Водночас це також означає, що насправді за своїм об'єктивним змістом **можливість небезпеки існує не ззовні, а всередині предмета**, якому небезпека загрожує як заперечення існування життєво важливих для предмета кількісно-якісних характеристик, тобто тих, що визначають його природну цілісність та специфічну індивідуальність. Тому механізмами реалізації

небезпеки існуванню предмета можуть бути як зовнішні, так і внутрішні чинники.

Таким чином можна зробити деякі висновки.

По-перше, небезпека є суб'єктною формою оцінки дії (явища, процесу тощо), яка ідентифікується (оцінюється) суб'єктом як заперечення його природного існування (буття). Тому за своїм об'єктивним змістом небезпекою є заперечення власного буття суб'єкта. Отже вищевказана оцінка покликана спонукати суб'єкта до активних дій щодо самозбереження. Тобто в широкому розумінні можна розглядати об'єктивний характер небезпеки, яка водночас існує виключно у формі суб'єктного визначення. Тому варто розрізняти об'єктивні передумови виникнення небезпеки як заперечення природного існування суб'єкта, і специфічну суб'єктну форму її відображення, які не тотожні.

По-друге, одну і ту саму дію (явище, процес тощо) людина може оцінювати по-різному в контексті її інтерпретації як небезпеку, в тому числі її причини, наслідки, масштаби тощо. Так, передумовою формування образу «ворога» може бути об'єктивно існуюче вороже ставлення до людини. Але це ставлення лише після перенесення суб'єктивних визначень на вказані відносини набуває рисі «ворога».

По-третє, ототожнення об'єктивного змісту із суб'єктною формою його сприйняття призводить до перенесення суб'єктивного змісту на об'єкт. Але це не змінює об'єктивного змісту. Наприклад, коли ми стверджуємо, що колір предмету жовтий, це не означає, що вказаний колір дійсно є об'єктивною властивістю цього предмету, бо, як відомо, колір не залежить від нашого сприйняття. Тобто перенесення суб'єктивної форми сприйняття на об'єкт може не відповідати його сутності в контексті оцінювання вказаного сприйняття як небезпеки. Інакше кажучи, оцінка міри (ступеня) небезпеки, як правило, залежить від цінності того, що заперечується. Ця оцінка завжди має ціннісний характер, яка стосовно однієї й тієї дії (явища, процесу тощо) в різних ціннісних системах може бути різною.

По-четверте, в практичному плані небезпека може розглядатися як *можливість за певних умов* набуття явищем (процесом тощо) здатності (впливу) на об'єкт і завдання йому значної шкоди (збитку), величина якої може бути "смертельно небезпечною", тобто призвести до загибелі об'єкта.

Суспільство є дуже складною системою взаємопов'язаних та взаємозумовлених соціальних зв'язків і взаємодій. Тому небезпека у *соціальному сенсі* – це об'єктивна можливість негативної дії тих чи інших чинників на соціальний організм. Унаслідок цього йому може бути завдано збитки (шкоди) що суттєво змінюють його властивості, погіршать стан, надає його розвитку небажаної динаміку тощо. Тому *джерелом небезпеки* для соціальної системи можуть бути об'єкти (явища, процеси тощо), які здатні завдати їй шкоди (збитки), зокрема, послабити або зруйнувати її структуру, а отже, заперечити навіть саму можливість нормального існування та розвитку системи. При цьому варто зазначити, що в соціальних системах джерелом небезпеки для їх нормального функціонування завжди були суперечності, що виникають між суб'єктами соціальної взаємодії.

Форми прояву небезпеки для соціальної системи можуть бути різними. Вони, зокрема, залежать від сфери життєдіяльності суспільства та держави, територіально-просторового та часового масштабу. У зв'язку із цим виділяють, наприклад, небезпеки в економічній, політичній, соціальній, гуманітарній сферах життєдіяльності, небезпеки загальнодержавного та регіонального значення, небезпеки довго- чи короткотривалого характеру.

Водночас усі небезпеки можна звести до *двох видів*: зовнішніх та внутрішніх. *Зовнішня небезпека* для об'єкта — це можливість якого-небудь чинника або їх сукупності, що перебувають поза межами структури об'єкта, за певних умов справити негативний вплив на цей об'єкт і завдати йому шкоди. *Внутрішня небезпека* для об'єкта – це можливість якого-небудь елемента внутрішньої структури об'єкту (або їх сукупності) за певних умов завдати шкоди об'єкту із середини.

З огляду на викладене вище, можна вважати, що небезпека є проявом зв'язків між взаємодіючими елементами системи, коли в разі виникнення внутрішніх суперечностей між ними або порушення стійкості зв'язків, один з елементів може завдати збитку (шкоди) іншому. Це означає, що поза відносинами, що склалися між елементами системи, жоден з них, який має руйнівний потенціал, не може розглядатися як небезпека стосовно іншого, що не взаємодіє з ним. При цьому відносини між суб'єктом та об'єктом небезпеки значною мірою залежать від стану суб'єкта в певний момент часу.

Для оцінки стану суб'єкта небезпеки необхідно: урахувати характер прояву небезпеки (це дає змогу відповісти на запитання: небезпека є потенційною чи реальною?); оцінити ступінь (міру) можливої руйнівної дії суб'єкта, тобто завдання шкоди об'єктові. Оскільки можливість і здатність завдання шкоди об'єкту суб'єктом, що є джерелом небезпеки, можуть бути різними, доцільно розрізняти *рівні можливого збитку (шкоди)*, наприклад: *незначна небезпека* (здатність суб'єкта завдати незначної шкоди); *середня небезпека* (здатність суб'єкта завдати такої шкоди, коли стає неможливим нормальне функціонування об'єкта, тобто виконання певних його функцій); *висока небезпека* (здатність суб'єкта завдати такої шкоди, коли, стає неможливим виконання життєво важливих функцій в об'єкта небезпеки, що, зрештою, може призвести його до загибелі).

За станом, що виражає в тій чи іншій формі рівень готовності суб'єкта небезпеки до завдання шкоди (збитку) об'єкту, можна, наприклад, виділити готові, достатньо готові чи максимально готові суб'єкти до руйнівної дії. Серед фахівців-практиків превалює думка, з якою варто погодитися, що *найбільша небезпека* притаманна подіям (процесам, явищам тощо), які пов'язані із *ризикованою, а отже, непередбачуваною поведінкою суб'єкта небезпеки*. Певною мірою це справедливо, оскільки невизначеність поведінки суб'єкта небезпеки породжує вірогідність того, що та чи інша дія (чи бездіяльність) суб'єкта може мати непередбачений ефект для об'єкта небезпеки. Тому *небезпеку для соціальних об'єктів може характеризувати «фактор*

невизначеності». Мова йдеться про явища (процеси, події тощо), непередбачуваність яких виключає можливість формування однозначного прогнозу щодо їх розвитку (настання). Вказані чинники небезпеки здатні при реальному їх прояві істотно змінити уявлення, розрахунки та очікування з боку об'єкта небезпеки щодо їх можливості та здатності завдання йому шкоди.

Таким чином, небезпека завжди існує стосовно будь-якого об'єкта, в тому числі людини, соціальної групи, суспільства, держави, світової спільноти. Тому небезпеки доцільно класифікувати, щоб обрати адекватні управлінські рішення для недопущення або нейтралізації впливу небезпек на життєдіяльність того чи іншого об'єкта. Очевидно, що планування та здійснення об'єктом дій, адекватних небезпеці можливе за умови, коли у нього уявлення про небезпеку будуть відповідати її характеру і ступеню.

Оскільки небезпека у філософському аспекті розглядається як форма визначення суб'єктом заперечення свого існування, то свідомість людини дає їй змогу не тільки відображати та оцінювати заперечливий вплив щодо її власного існування, а й свідомо визначати своє ставлення до цього заперечення. Тому для з'ясування сутності небезпеки є визначення людиною свого ставлення до небезпеки, а, отже, і оцінка нею безпеки свого існування.

Сутність феномену «безпеки». Проблема з'ясування сутності безпеки на кожному етапі розвитку суспільства вимагала від людини пошуку різних методів досягнення захищеності її буття, які зумовлені конкретною культурно-історичною ситуацією, способом життя людей, їх світобаченням тощо. Зародження знань про безпеку можна прослідкувати в міфології, релігії, філософії, загалом в історії розвитку науки.

Способом розуміння безпеки спочатку виступав міф, який концентрував первинні уявлення про безпеку і одночасно був механізмом її забезпечення. У міфі людина мала справу з живими істотами, від яких залежало її існування, а вивчення безпеки відбувалось у формі їх «пізнання». Поява релігійної форми світогляду зробила свій внесок до розуміння безпеки. Її сутність у релігіях усвідомлюється як абсолютне благо, яке, наприклад, у буддизмі називається

нірваною, а в ісламі та християнстві персоніфікується в понятті всемогутнього Бога - носія і джерела безпеки. Бог також здатен карати. Тому страх божий оберігає людину від неправильних вчинків, а релігійна віра відіграє основну роль у створенні безпечного для життя людини світу. Ці уявлення про безпеку слугували важливим чинником організації стабільного функціонування та розвитку суспільства. Проте тільки у філософії *раціонально* осмислюються проблеми безпеки.

Рефлексивне оформлення людиною *свого існування чи існування іншого об'єкта реального світу* в контексті її ставлення до небезпеки знаходить відображення в понятті безпека. Тому часто філософи розглядають безпеку як феномен, **бо**, якщо небезпека опосередковується із запереченням самого існування суб'єкта, то безпека його існування опосередковується і визначається суб'єктом за ставленням до небезпеки.

Якщо, на думку людини, явище (процес, подія тощо) не загрожує її існуванню, ситуація розглядається як **безпечна**. **Але небезпечною** визначається ситуація, за якої існуванню людини (на її думку) загрожує небезпека (потенційно чи реально). Тому в цьому контексті безпека завжди є оцінкою суб'єктом ситуації, в межах якої його існуванню чи існуванню іншого суб'єкта не загрожує небезпека. Для визначення ж наявності безпеки важливою є оцінка заперечливого щодо нормальних умов життєдіяльності суб'єкта характеру небезпеки. Інакше кажучи, безпека може заперечуватися небезпекою й визначається не за ставленням до зовнішньої дії (процесу, явища тощо), а за можливими негативними (небезпечними) наслідками вказаної дії.

Таким чином, одна і та ж сама ситуація може оцінюватися суб'єктом як небезпечна, коли є чинники, які ідентифікуються (оцінюються) як заперечливі дії щодо самого існування суб'єкта, або як безпечна, коли вказані чинники відсутні. Отже феномен безпеки існує лише в живій природі, оскільки безпека може сприйматися й оцінюватися лише суб'єктом, який рефлексує.

У *рефлексивному визначенні* безпека опосередковується запереченням небезпеки. Тобто має місце заперечення заперечення, оскільки небезпека є

запереченням існуванню об'єкта (див. вище). Тому можливо отримати небезпеку, яка опосередкована не запереченням існування суб'єкта, а запереченням безпеки. Дійсно, з практичного погляду щодо безпеки об'єкта можливі такі ситуації: відсутність небезпеки для об'єкта, що є наслідком його захищеності від небезпечної дії (явища, процесу тощо); відсутність небезпеки, коли вона дійсно відсутня як така, але об'єкт при цьому не захищений; наявність небезпеки, тобто вона існує, але об'єкт не захищений.

Очевидно, що заходи, необхідні щодо забезпечення захищеності об'єкта, як правило, потребують використання значних ресурсів (матеріальних, фінансових та ін.). Тому за відсутності небезпеки для об'єкта використання вказаних ресурсів є недоцільним. Але не варто допускати й ситуації, коли небезпека є, а заходи щодо захисту об'єкта не вживаються.

Отже, *безпеки не тотожна відсутності небезпеки*. Але, оскільки безпека є формою рефлексії визначення умов існування об'єкта через опосередкування небезпекою, вона не існує без феномена небезпеки. Коли суб'єкт не сприймає ту чи іншу дію (процес, явище тощо) як небезпеку своєму існуванню, не може бути мови про безпеку. Наприклад, якщо життєдіяльності суспільної групи не загрожує небезпека, вона не може визначити свій стан як безпечний, доки не опосередкує його з тією чи іншою небезпекою. Доки такого опосередкування з боку вказаної групи немає, доти вона перебуватиме у стані невідомості щодо реальної небезпеки, а отже, не зможе оцінити й ступінь (міру) безпеки свого існування.

Таким чином небезпека і безпека - дві взаємозв'язані сторони, що перебувають у динамічній взаємодії й характеризують умови (ситуації) життєдіяльності об'єктів природи. Як не існує безпеки без небезпеки, так не може існувати і небезпека без безпеки. При цьому у своїй єдності вони тотожні: небезпечно для одного об'єкта є безпечним для іншого і навпаки, тобто безпека може розглядатися як заперечення небезпеки, а небезпека - як заперечення безпеки. Іншими словами, для людини (соціальної групи, суспільства загалом) небезпека має не безпосередній характер, а набуває опосередкованого безпекою

визначення. Виходячи з цього, *безпеку можна розуміти як опосередковану відсутністю небезпеки визначеність існування того чи іншого об'єкта.*

Оскільки безпека ґрунтується на визнанні відсутності не небезпеки взагалі, а певної небезпеки, вона *за своїм змістом та спрямованістю завжди конкретна та предметна.* Зокрема, як тільки людина має уявлення про ту чи іншу небезпеку, у неї з'являється можливість отримати й адекватне уявлення про свою безпеку. Але навіть наповнюючись об'єктивним змістом, безпека того чи іншого об'єкта для людської спільноти завжди є суб'єктивним визначенням. Особливо це проявляється, коли «змішуються» різні уявлення про небезпеку існуванню того чи іншого об'єкта. Характерним є, наприклад, уявлення про державну безпеку. Широта визначень, пов'язаних з безпекою держави, породжує недостатню змістову визначеність державної безпеки, яка може істотно відрізнятися. Під державною безпекою можуть розуміти; результат заходів політичного, економічного та воєнного характеру, спрямованих на забезпечення суверенітету; реалізовані можливості щодо збереження політичного режиму; політичну стабільність тощо.

З огляду на це, завжди існує небезпека неадекватної оцінки безпеки об'єкта, що є, зрештою, наслідком суб'єктивного характеру оцінювання. Небезпека полягає у тому, що суб'єкт починає діяти виходячи з **власних уявлень** про небезпеку, а не з **об'єктивної реальності**, тобто реальної небезпеки. Тому завжди існує проблема визначення співвідношення (межі) між наявною і суб'єктивно визначеною як небезпекою, так і безпекою.

Таким чином об'єктивною основою існування феномену безпеки, як характеристики внутрішніх та зовнішніх умов існування об'єкта, є **природа речей**, що визначає їх буття. Внаслідок цього безпечними впливами на об'єкт можуть вважатися ті, що не призводять до істотної зміни його природного функціонування та розвитку, зміни структури об'єкту тощо (для природи речей особливо небезпечним є гальмування їх природного розвитку). При цьому при дослідженні проблем забезпечення безпеки розрізняють онтологічний, гносеологічний та аксіологічний аспекти.

Онтологічний аспект безпеки полягає в тому, що безпека існує в загальній структурі буття і перебуває в різних формах, як оптимальні умови дійсності (буття природи, людини, соціального і духовного), за яких мінімізовані небезпеки. Така об'єктивна реальність дає змогу забезпечити самозбереження всього живого й охоплює явища, процеси, закономірності, що діють у світі. Деяка дія, яка визначається людиною як безпечна, по своїй природі може бути насправді небезпекою. В об'єктивному сенсі забезпечення безпеки може мати небезпечний характер. Це означає, що в контексті вивчення умов виживання (прогресивного розвитку) держави, суспільства та окремого індивіда необхідно розрізняти безпеку в природній визначеності від безпеки в суб'єктній визначеності. Люди об'єднуються у групи, встановлюють один з одним нормативно регульовані відносини, значною мірою керуючись прагненням до безпеки. Тому в суспільстві функція забезпечення безпеки незмінно залишається однією з найважливіших.

Безпека для живого організму – це дії щодо самозбереження на реакцію із заперечення його існуванню (інстинкт самозбереження). Саме тому феномен безпеки має подвійну природу, зумовлену єдністю загальності природи самозбереження і особливості форми її прояву в людській життєдіяльності. Тому варто ще раз звернути увагу на необхідність відокремлення безпеки в природній визначеності від безпеки людини як свідомої істоти.

З огляду на це, **безпека суспільства** - це такі умови (стан), за яких, передусім, забезпечуються свобода вибору шляху подальшого існування, самовдосконалення й розвитку суспільства, або ж для їх захисту є адекватні засоби. **Особиста безпека** є також певний стан самопочуття індивіда, який характеризується його впевненістю (інтуїтивною чи такою, що базується на достовірних знаннях) у тому, що небезпеки, передусім її життю та майну, відсутні, або ж для захисту від них є відповідні засоби.

Гносеологічний аспект безпеки пов'язаний безпосередньо з особливостями її пізнання. В процесі історичного розвитку безпека пізнається через чуттєвий досвід і завдяки раціональному пізнанню. Накопичені знання

трансформувалися в практичний досвід і достовірні знання. Пізнання безпеки пов'язане зі значними труднощами тому, що об'єктивно існує значна множина вимірювань (її оцінки) в різних сферах життєдіяльності. Людина і суспільство завжди прагнуть пізнати бажані умови повної відсутності небезпек – абсолютну безпеку, що практично неможливо, оскільки процес розвитку небезпек у результаті людської діяльності і об'єктивних змін у світі нескінченний.

Аксіологічний аспект безпеки полягає в тому, що вона перебуває в ряді загальнолюдських цінностей, таких як добро, істина, краса, оскільки має ціннісну значущість для багатьох поколінь людей, не зважаючи на те, що в різні епохи її зміст і значення розумілися по-різному. Безпека створює оптимальні умови для підтримки гармонійного стану буття і стійкого розвитку суспільства. Знання про безпеку дають людині свободу вибору, розкривають її ціннісну значущість.

Таким чином, безпека – одна з найважливіших потреб нарівні з потребою людини в їжі, одязі, помешканні тощо, а її забезпечення - головна передумова існування людини та її прогресивного розвитку. При цьому одна і та ж сама ситуація може оцінюватися суб'єктом як небезпечна (такою вона визнається відносно суб'єкта) чи як безпечна (такою вона визнається відносно дії, що заперечує саме існування суб'єкта).

1.2. Сучасні уявлення про безпеку

Поняття безпеки в історії філософії. Проблема безпеки досить давно обговорюється у філософії, але першим, хто із *системних позицій* проаналізував проблеми безпеки і виживання держави, суспільства та окремого індивіда в контексті їх взаємодії, був автор теорії "суспільного договору" англійський філософ-матеріаліст Томас Гоббс, бо у теорії феномену безпеки відводиться центральне місце (головна мета цього договору є уникнення ситуації в суспільстві, яку можна охарактеризувати як "війна всіх проти всіх"). На думку Т. Гоббса, саме страх перед небезпеками об'єднує людей в

суспільство, спонукає їх відмовлятися від прагнення до необмеженого самоствердження. Люди, піклуючись про власну безпеку, делегують свою свободу абсолютній владі суверена. Вони розуміють, що в разі вибору свободи безмежного самоствердження можуть залишитися в природному стані дикості, за якого ніхто не зможе їм гарантувати особисту недоторканність і безпеку.

Тому, за Т.Гоббсом, особиста безпека досягається тільки у сфері *соціального загального, владою і силою абсолютного суверена*. При цьому головним критерієм якості та сили влади суверена він вважав його здатність подолати стан "війни всіх проти всіх", а в ієрархії цінностей на перше місце ставив життя і безпеку. Вчений був переконаний, що лише тією мірою, якою суверен забезпечує своїм підданим життя і безпеку, можна розраховувати на той чи інший рівень досягнутого при його правлінні добробуту, тобто заради життя і безпеки можна поступитися добробутом. Забезпечуючи безпеку підданих, держава повинна надавати захист від зовнішніх ворогів і зберігати мир усередині суспільства. Лише на основі дотримання цих двох умов може йти про підвищення добробуту.

Таким чином, страх перед загрозами безпеці змушує людину шукати в суспільстві засоби колективного захисту від вказаних загроз, а пошук безпечних умов розвитку суспільства обумовлює прогрес цивілізації.

Британський філософ Джон Локк також спирався на теорію "суспільного договору". Але його уявлення про безпеку людини ґрунтувалися на поглядах про природу людини як істоту, яка не наділена від народження свавіллям, потягом до зла чи добра. На його думку, те, зла чи добра людина, залежить передусім від впливу зовнішнього середовища, оскільки вона є результатом накопиченого досвіду. Загальновідомим є його постулат, що розум людини є «чистою дошкою», тобто що знання людей та інші її риси визначаються тільки досвідом. Урешті решт головна теза Дж. Локка полягає в тому, що "суспільний договір" дійсно укладається для забезпечення безпеки. Але якщо держава перестає гарантувати безпеку або навіть сама стає джерелом небезпеки для громадян, вони повинні мати можливість і мають право забезпечити свій захист

від таких дій держави, і, таким чином, гарантувати собі найважливіші права. Для здійснення такої можливості цінністю є не стільки безпека, як особиста, індивідуальна свобода, адже на думку вченого, безпека досягається тільки за певних умов. Зокрема, забезпечення безпеки у Дж. Локка пов'язується з необхідністю поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову, що дає змогу сформувати систему заборон і противаг, через яку жодна з гілок влади не може отримати її в повному обсязі й вимушена взаємодіяти з іншими за певними правилами. Тому його уявлення про безпеку знайшло відображення в ліберальних теоріях та практиці західноєвропейської демократії, в яких безпека індивіда не тільки отожднюється з безпекою суспільства, а й досягається шляхом застосування певних правових механізмів.

Принципово важливою є й теза Дж. Локка, що народ має право відібрати владу у тих, хто буде нехтувати його інтересами та вручити її іншим, більш гідним довіри. Тому виникає парадокс, народ, який одержав право скасовувати владу (якщо вона нехтує інтересами його безпеки), може здійснити це право, але це повертає суспільство до стану "війни всіх проти всіх", тобто стану, який характеризується відсутністю безпеки.

Осмислення уявлень про безпеку є і в гегелівській філософії. Безпеці протистоїть свавілля, стверджує Гегель, і широко використовує запропоновану ним категорію «неправо», під якою розуміє волю, що демонструє свавілля, а його носієм, на його думку, є індивід, відокремлений від загального права. Тобто заперечення загальноновизнаного передбачає можливість «неправа» як загрозу безпеці. Аналізуючи проблему безпеки індивіда, держави і майна, Гегель віддає пріоритет безпеці держави, оскільки її забезпечення гарантує безпеку індивіда і майна. На його думку: держава має особливий характер цілісності; функція забезпечення безпеки є вищою, ніж договірна природа держави (захист життя і власності індивідів є необхідною сутністю держави); держава може вимагати, щоб життя і власність індивідів за необхідності були принесені в жертву загальним інтересам. Таким чином, на думку вченого, життя індивіда і його власність забезпечуються лише безпекою держави, а тому

можуть бути (якщо виникне необхідність) принесені в жертву задля забезпечення безпеки держави. Це означає, що найнебезпечнішими є злочини проти безпеки держави, оскільки їх наслідком, зрештою, стане загроза безпеці особи і безпеці майна.

Теорія "суспільного договору" у французького мислителя Жан-Жака Руссо, значно відрізняється від поглядів Т.Гоббса та Дж. Локка. Як і ці вчені він визнавав, що суспільство для забезпечення власної безпеки укладає суспільний договір, згідно з яким влада над суспільством переходить до держави. Але, на його думку, державна влада має ґрунтуватися на волі та свободі кожної людини. Громадяни мають залишатися абсолютно вільними та не обмеженими діями держави навіть після укладення суспільного договору. Тому народ має право скинути владу, якщо цей договір не виконується, адже саме народ є носієм і джерелом влади.

У свою чергу, філософ-утопіст Клод Анрі де Сен-Сімон намагався розв'язати проблему забезпечення безпеки громадян у контексті пріоритету гуманітарних цінностей. Вчений вважав, що безпеку суспільства може забезпечити добровільна асоціація людей, які об'єднані плановою організацією виробництва й обов'язком кожного працювати. Загальними рисами розроблених ними концепцій побудови безпечного суспільства були вимоги щодо ліквідації будь-якої соціальної ієрархії, тобто запровадження тотальної рівності усіх. Для цього вважалося за необхідне ліквідувати зокрема такі інститути, як приватна власність, держава, сім'я.

Значний внесок у сучасне розуміння безпеки зробив французький соціолог та філософ Давид Еміль Дюркгейм, який наприкінці XIX століття розробив основи соціології та структурно-функціонального аналізу. На його думку визначальними елементами забезпечення безпеки індивіда та суспільства мають бути соціальні норми. Вони мають бути спрямовані на обмеження егоїстичних устремлінь особи, запобігання різним соціальним конфліктам та їх врегулювання. Водночас, на переконання вченого, директивно-нормативне регулювання поведінки індивідів має здійснюватися не лише примусом.

Принципово важливим також є формування у суспільстві відповідних ціннісних систем та ціннісних орієнтацій людини.

Становлять інтерес і уявлення про взаємозв'язок держави та безпеки у філософії постмодерну. Так, на думку французького філософа та історика Мішеля Поля Фуко, державна влада – це влада, "очищена" від свавілля, що повсякденно проявляється у стихії людської волі. Але таке "очищення" можливе тільки в тому разі, якщо розум здатний обмежити, визначити цю стихію, узяти її під свій контроль. Те, що в повсякденному житті постійно доводиться стикатися зі свавіллям, свідчить про те, що завдання раціонального (логічного) визначення влади, як феномену не вирішене. Тобто ми до цього часу не знаємо, чим є влада, хоча з її стихією постійно доводиться мати справу, стверджує він. Тому влада є феномен, що виявляється як дія стихії, що поневолила людину, а владні відносини можна виявити тоді, коли є факти опору владі.

Зі свого боку, Жан Бодрійяр називав сучасну епоху ерою гіперреальності. На його думку, сьогодні надбудова визначає базис, а не базис надбудову. Праця нічого не створює, а соціалізує. Обрані ж органи влади нікого не представляють. Тому сучасну епоху він характеризує, як епоху втрати реальності. Її останнім бастионом є смерть, адже тільки вона не має споживчої вартості. Водночас на смерті базується будь-яка влада і економіка. З огляду на це влада сама здійснює виробництво безпеки: починаючи від воєнної безпеки і закінчуючи страхуванням від нещасного випадку на виробництві. При цьому у будь-якому разі йдеться фактично про конвертацію смерті, нещасного випадку, хвороби тощо в капіталістичний надприбуток. Як і М.Фуко, Ж.Бодрійяр убачає у такій еволюції поняття безпеки природний розвиток логічних передумов, що містилися вже в теорії "суспільного договору", де суверен (влада) наділяється правом *змусити померти* і *дозволити жити*. Через симетрію з'являється нове право: право *змусити жити* і *дозволити померти*. Вказані зміни пояснюються природною метою влади, яка прагне контролювати життя як таке.

Такі погляди на природу влади у представників філософії постмодерна зумовлюють й відповідні уявлення про безпеку. На перший погляд, інститути держави спрямовані на захист громадян від різноманітних збитків, ризиків, нещасних випадків, безробіття тощо, тобто сфера гарантій індивідуальної безпеки максимально розширюється. Але водночас розширюється і сфера контролю та можливостей влади, зумовлених "турботою" про людину. Внаслідок цього за певних умов така турбота державної влади про безпеку громадян може стати реальною загрозою для них самих, особливо коли вказана турбота передбачає вихід за межі закону. Це одна із причини, чому в останні десятиліття з боку філософів, соціологів, економістів та інших науковців активізуються спроби щодо більш ґрунтовного з'ясування сутності феномену "безпека" та операціоналізації цього поняття в контексті пошуку шляхів прогресивного розвитку від окремої людини до світової спільноти.

Основа сучасних уявлень про безпеку. Сучасне наукове знання про безпеку включає певні взаємопов'язані уявлення про цей феномен у межах технічних, юридичних, воєнних, політичних, соціальних та інших наук. При цьому зусилля вчених концентруються, передусім, в площині збереження та подальшого розвитку системи базисних цінностей суспільства як структурного рівня (цінності типу: "справедливість", "виживання", "розвиток", "свобода", "права людини", "добробут" та ін.), так і функціонального рівнів. Тому сучасні уявлення про безпеку людини, суспільства, держави і міжнародної спільноти ґрунтуються на тому, що це досить складне соціально-політичного явище. Воно відображає певні теоретичні уявлення про взаємовідносини індивіда, суспільства та держави, акумулює в собі наслідки їх практичної багатогранної життєдіяльності, накопичений історичний досвід, врешті-решт уподобання і культуру кожної людини (індивіду), суспільства, держави, земної цивілізації.

Так, з кінця минулого століття проблеми безпеки почали розглядати в контексті основних постулатів теорії нелінійних процесів та теорії хаосу, синергетичної термінології. Врешті решт, це сприяє розумінню спонтанності й непередбачуваності характеру та спрямованості небезпек, як наслідки тісної

взаємодії складних процесів соціальної і природної самоорганізації реальних об'єктів навколишнього світу. Зокрема, *синергетичний характер безпеки* полягає в тому, що, наприклад, як національна, так і міжнародна безпека передбачає взаємодію як цілісної системи усіх інститутів політичної, економічної, соціальної та гуманітарної сфер життєдіяльності людини, суспільства, держави, а в деяких випадках і міжнародних інституцій. Це дає змогу створити системний ефект стійкого суспільного розвитку. Тому варто погодитися з дослідниками, які стверджують, що, зрештою, безпека має розглядатися як специфічна властивість динамічних систем, як комплексний критерій оцінки її якості та цілісності, який характеризує динаміку розвитку системи та її технічне впровадження.

З огляду на це, як основу для розкриття змісту поняття “безпека” більшість дослідників пропонує розглядати її як певний стан системи, досягнутий унаслідок запобігання завданню шкоди її розвитку (життєдіяльності). У контексті викладеного заслуговує на увагу й те, що Статут ООН визначив як одну із головних цілей створення та діяльності цієї організації об'єднання зусиль міжнародного співтовариства для підтримки безпеки, а країни-учасники ОБСЄ в ст. 5 Заключного акта від 1 серпня 1975 р. зобов'язалися утримуватися від будь-яких дій, які можуть погіршити ситуацію до такої міри, що виникне загроза щодо підтримки безпеки. Тобто у цьому разі під безпекою розуміється деяка якість міжнародних відносин, яка ставиться у залежність від того чи іншого рівня міждержавних правовідносин. Це дає підстави стверджувати, що безпеку можна розглядати як своєрідну інтегральну характеристику соціальної системи, яка залежить від багатьох чинників і характеризує той чи інший її стан. У такому разі досягнення бажаного для соціальної системи стану визначає її головну мету, а також спосіб і умови існування під впливом тих чи інших факторів.

З іншого боку, безпечний і сталий розвиток соціальної системи можна розглядати як *форму буття*, яке може бути охарактеризоване такими категоріями, як *якість, кількість та структура*. Якість характеризує

цілісність, нероздільну визначеність предметів і явищ, а структура, яка залежить від кількості (наприклад елементів структури), одночасно тісно пов'язана з якістю і характеризує розподіл і взаємодію у просторі елементів системи та програму їх розвитку. Загальновідомо, що головна особливість структури системи – її цілісність та якісна відмінність від складових її елементів. Отже зміна структури завжди пов'язана зі зміною якості і навпаки. Тому можна погодитися з американським політологом А.Уолферсом, на думку якого безпека в *об'єктивному плані* передбачає *відсутність загроз* набутим цінностям (цінностями у цьому разі є структура та якісні характеристики соціальної системи), а у *суб'єктивному – відсутність страху*, що вказаним цінностям буде завдано шкоду, що вони будуть піддані руйнації.

Інакше кажучи, накопичена суспільством система цінностей є фундаментальним фактором, який визначає сутність явища, яке ми позначаємо поняттям “безпека”, оскільки вказаний фактор обумовлює відповідні засоби, способи, механізми тощо, які держава використовує саме для забезпечення безпеки накопиченим цінностям. Тобто в цьому разі феномен “безпека” інтерпретується й безпосередньо пов'язується із суб'єктивними за природою оцінками характеру й масштабів загроз цінностям суспільства, які характерні для конкретно-історичного моменту його розвитку. Таким чином, наявність безпеки дає змогу суспільству зберігати та примножувати свої базові цінності. З огляду на викладене безпека сама є цінністю, поряд з іншими цінностями суспільства і держави. Саме таке розуміння сутності феномену “безпека” сьогодні вважається класичним серед наукових шкіл США і провідних країн Заходу. Водночас безпеку можна вважати характеристикою щодо інших базових цінностей, зокрема таких, як “добробут”, “сталий розвиток”, мир, тощо, оскільки певний її рівень є умовою збереження та накопичення вказаних цінностей. Інакше кажучи, безпека, не будучи чимось матеріальним, є своєрідною характеристикою та необхідною передумовою життєдіяльності, прогресивного розвитку та життєздатності суспільства.

Суспільство розвивається у середовищі, параметри якого формуються під дією різноманітних, взаємопов'язаних та взаємозумовлених факторів, вплив яких зумовлює деякий інтегральний рівень загроз безпеці (небезпек життєдіяльності) суспільства. У загальному випадку, це справедливо стосовно людини і людської цивілізації в цілому. Тому головною метою органів державної влади та міжнародних організацій, які розв'язують проблему забезпечення безпеки є підтримка певного рівня задоволення життєво важливих потреб людини. Очевидно також, що досягнутий рівень безпеки залежить від можливостей суспільства, ефективності практичних заходів щодо їх реалізації під час прогнозування, виявлення, нейтралізації чи зниження інтегрального рівня загроз безпеці.

Сьогодні визначальними факторами, які справляють вплив на безпечний розвиток соціальної системи є:

стійка тенденція до зростання ролі екологічних факторів у житті людства;
усе більше усвідомлення економічної суті та природи проблем, які накопичилися в біосфері та вимагають для успішного розв'язання спільних зусиль світового співтовариства, тобто певного рівня співробітництва в системі міжнародних відносин;

необхідність подальшого пізнання та врахування під час розробки стратегії безпечного розвитку суспільства еволюційних законів функціонування й розвитку природи та суспільства;

важливість вибору такої стратегії національного розвитку, за якої досягається гармонізація екологічних, соціальних, економічних, політичних та гуманітарних взаємовідносин і співвідношень;

усебічне врахування не тільки культурно-історичних особливостей національного розвитку, а й основних параметрів, складових і характеристик міжнародної безпеки, вплив яких часто є вирішальним під час розв'язання проблем забезпечення національної безпеки (тобто врахування реалій суперечливого, але в цілому досить взаємозалежного розвитку країн світу);

суперечливість, взаємозалежність та тенденція до зростання динаміки змін загальнолюдських, національних, класових, групових та особистісних інтересів, а в деяких випадках – і ціннісних орієнтацій, які все більше знаходять вияв на державному, регіональному та глобальному рівнях міжнародних відносин.

Окремо варто зазначити, що, оскільки безпека є суспільною потребою, то головним принципом забезпечення сталого розвитку суспільства має бути пошук суспільної злагоди щодо вирішення тих чи інших принципових питань вказаного розвитку, зокрема щодо основних напрямків суспільно-політичних та соціально-економічних реформ. Указані реформи, часто, незважаючи на об'єктивну необхідність їх проведення, як правило, супроводжуються низкою криз (кризових явищ, ситуацій). Вони значною мірою руйнують усталені традиційні цінності та ідеологічно-світоглядні уявлення про безпеку життєдіяльності як на рівні окремого індивіда, так і суспільства в цілому. Вказані цінності та уявлення функціонують на рівні соціальних взаємодій і поведінки окремих індивідів, а в сучасних умовах глобалізації з'являється й вагомий міжнародний контекст (вплив).

Дуже важливим є те, що досить часто відсутність національної злагоди щодо основних напрямів суспільно-політичних та соціально-економічних змін суспільства є наслідком наявності серед різних соціальних груп і в політичній еліті держави найрізноманітніших, часто суперечливих тлумачень і діаметрально протилежних уявлень щодо сутності феномену "безпека" та її складових у конкретний період історичного розвитку. Так, відсутність розуміння у соціальних груп та політичній еліті сутності визначальних чинників безпеки (результати їх аналізу мають покладатися, зокрема в основи внутрішньої політики), призводить до суспільно-політичної нестабільності, зростання корупції, виникнення етнічних і регіональних конфліктів тощо, і, як наслідок - до зниження ефективності використання наявних можливостей для безпечного розвитку суспільства.

Таким чином, сьогодні безпека, як комплексна характеристика соціальної системи, має розглядатися у різних ракурсах.

По-перше, безпека, має розглядатися як об'єктивна характеристика зовнішніх умов середовища функціонування системи, що припускає наявність спрямованої ззовні на систему небезпеки та певну можливість її прояву (реалізації). Це, так би мовити, *зовнішній вимір небезпеки*. В такому розумінні джерело небезпеки і об'єкт (система), на який вона спрямована, є розділеними. При цьому аналізуючи умови функціонування соціальної системи, акцент робиться на об'єкті (елементі системи), інтереси (потреби) якого вимагають вжиття заходів щодо його захисту. Як правило, результати цього аналізу мають охоплювати такі аспекти:

- елементи, які забезпечують захищеність об'єкта від небезпеки;
- стан об'єкта, за якого йому не може бути завдано істотної шкоди;
- стан функціонування об'єкта, за якого ймовірність небажаної зміни будь-яких його параметрів (показників), які характеризують його нормальну життєдіяльність відносно незначна, тобто нею практично можна знехтувати;
- прийнятний рівень небезпеки, а, отже, і ступінь захищеності від небезпеки у разі її реалізації, залежний від можливих витрат на обмеження дії чинників, які породжують небезпечне явище (подію, процес тощо);
- здатність об'єкта зберігати свої основні характеристики та природну сутність у разі негативних дій з боку інших об'єктів, явищ або процесів;
- умови, за яких не завдається суттєвий збиток (шкода) іншим об'єктам, які є елементами системи.

По-друге, безпека як комплексна характеристика соціальної системи, має досліджуватися крізь призму психологічної реакції людини на зовнішні умови свого існування. У такому разі вказаним умовам дається оцінка як безпечним чи небезпечним на основі їх чуттєво-емоційного сприйняття, яка покладається в основу характеристики умов впливу зовнішнього середовища на систему або її елементи. Тобто оцінка, отримана на основі чуттєво-емоційного сприйняття небезпеки, інтерпретується як *об'єктивна* оцінка її характеристики.

По-третє, в процесі дослідження соціальних систем феномен "безпека" необхідно також розглядати як комплексну характеристику взаємовідносин всередині самої системи (внутрішній вимір безпеки). У цьому разі джерело небезпеки та об'єкт, на який вона спрямована, певною мірою збігаються. Так, історичний досвід переконливо свідчить, що неефективність взаємодії елементів соціальної системи, зокрема державних інститутів та інститутів громадянського суспільства, корупція, недосконалість правових норм, масове порушення прав і свобод людини, дефіцит необхідних для розвитку системи ресурсів тощо породжують низку небезпек, які можуть досить швидко призвести до руйнації соціальної системи (держави). За таких умов забезпечення безпеки значною мірою пов'язується з необхідністю вдосконалення теоретичних засад державотворення і державного управління та їх практичним упровадженням.

Урешті-решт, сучасні уявлення про безпеку індивіда, соціальної групи, суспільства, держави, міжнародної спільноти знаходять відображення у її визначеннях, які, як свідчить аналіз, акцентують увагу, головним чином, на таких аспектах безпеки як: стан захищеності системи; відсутність небезпеки; наявність специфічної властивості (атрибуту) системи; результат специфічної діяльності тих чи інших інститутів; певний стан системи; сукупність чинників, що забезпечують життєздатність системи або сприятливі умови для її розвитку; культурно-історичні феномени розвитку; інституціалізація взаємодій елементів соціальної системи у контексті задоволення їхніх життєво важливих потреб та досвіду культурно-історичного розвитку.

При цьому, як правило, кожне визначення поняття безпеки, як комплексної характеристики соціального об'єкта зумовлює необхідність визначення та врахування інших додаткових характеристик для більш ґрунтовного розкриття суті запропонованого визначення поняття безпека. Отже, сучасні уявлення про феномен безпеки є досить різними, що, безумовно, знаходить відображення і в керівних документах з питань забезпечення

національної та міжнародної безпеки. Це приводить до появи альтернативних визначень поняття безпеки, які можна звести до таких груп.

1. Безпека розуміється як відсутність небезпеки.

Так, деякі тлумачні словники трактують поняття "безпека" як стан, коли немає небезпеки, або як стан, за якого ніщо кому-небудь або чому-небудь не загрожує, тобто чинники, які можуть становити загрозу існуванню, наприклад, індивіду, соціальній групі – відсутні. Це дало підставу деяким дослідникам стверджувати, що "безпека" є крайнім виявом небезпеки, коли остання абсолютно відсутня, тобто це фактично ідеальна ситуація.

Але за будь-яких умов безпеку соціальної системи не можна розглядати як стан, коли немає небезпеки. Історичний досвід не демонструє прикладів, коли б такого стану вдалося досягти окремії людині або соціальним групам. Навпаки, різні нації та народи, намагаючись захистити себе від тих чи інших, небезпек, створили такі види та системи виробничих і технологічних потужностей, системи озброєнь і у такій їх кількості, що це стало, однією із найбільших небезпек існуванню людської цивілізації. Окрім того, феномени "безпека" та "небезпека" взаємозалежні, тобто не можуть існувати один без одного (див. розд. 1.1). Наявність небезпеки не виключає, а навпаки, передбачає безпеку, яка, по суті, є реакцією на небезпеку, тобто безпека немислима без небезпеки. Більше того, розуміння безпеки як відсутності небезпеки фактично заперечує розвиток і вдосконалення організаційно-функціональної структури реальних об'єктів навколишнього світу, оскільки це передбачає постійне відтворення небезпеки .

2. Безпека розглядається як невід'ємна властивість системи.

На підтвердження цієї тези не без підставно, акцентують увагу на тому, що успішне (нормальне) існування будь-якої системи припускає її певну захищеність від руйнівної дії тих чи інших об'єктів (небезпек). Дійсно, здатність чинити спротив руйнуванню - характерна властивість об'єктів живої та неживої природи, від атома до людини включно. При цьому живі організми, взаємодіючи із зовнішнім світом, тією чи іншою мірою оцінюють небезпеки

своєму еволюційному розвитку, яке відповідає їх природі та існуванню. В процесі розвитку вони вдосконалюють відповідні захисні системи та функції, спрямовані на зменшення руйнівного впливу небезпек.

Проте деякі дослідники висловлюють сумнів у доцільності розгляду безпеки як невід'ємного атрибуту об'єктів реального світу. На їхню думку, проблема полягає в тому, що визнання атрибутивного характеру безпеки означає принципове заперечення необхідності забезпечення безпеки. Тому вони переконані, що безпека не є невід'ємним атрибутом об'єктів реального світу, а має вторинний характер. Їх головний аргумент - здатність запобігати небезпекам чи реагувати на них самі по собі не виникають. Тому безпека (чи її відсутність) є наслідком наявності певних обставин. Зокрема, коли йдеться про наявність (відсутність, належний рівень тощо) безпеки особи, суспільства, держави, то це є результатом соціальної діяльності.

3. Безпека розглядається, як результат специфічної діяльності, передусім державних інститутів.

Розуміння безпеки як результату діяльності тих чи інших інститутів, може, проявлятися у таких видах (складових) їх діяльності, як: виявлення, прогнозування, нейтралізація процесів (явищ, подій, інших чинників), які можуть завдати збитку (шкоди) об'єкту захисту та запобігання їм; забезпечення належного розвитку соціальної системи (її елементів) у контексті захищеності від небезпеки її (їх) знищення; створення громадянам необхідних умов для життя, забезпечення гарантій їхніх прав і свобод, соціальної захищеності, політичної стабільності тощо. Очевидно, що у цьому разі визначення безпеки значною мірою передбачає її розуміння як мети, а не як діяльності.

4. Безпека розглядається як певний стан, зокрема:

відносин між суб'єктами, за якого їх існуванню, розвитку і суверенітету не загрожує військова, економічна, екологічна або інша небезпека;

соціальної системи, за якого забезпечується її нормальне функціонування і прогресивний розвиток;

держави, за якого вона здатна успішно протистояти силовому тиску ззовні або адекватно відреагувати на збройний заколот у країні тощо;

коли досягнутий бажаний рівень взаємовідносин між об'єктами, які одночасно можуть бути об'єктами і суб'єктами небезпеки відносно один одного (наприклад, так звана стратегічна стабільність);

стійкості, стабільності суспільного організму стосовно будь-яких спроб силового тиску на нього.

Таким чином, сучасні уявлення про безпеку демонструють неоднозначність підходів. Проте різноманіття визначень цього феномену далеко не тотожне повному та якісному розкриттю його суті. Різноманіття наявних понять безпеки не розв'язує до кінця проблему необхідності подальшого з'ясування її суті. В науці чимало прикладів, коли множинність понять не обов'язково зумовлює якісний перехід від суб'єктивних уявлень до розуміння об'єктивної суті того чи іншого об'єкта (процесу) реального світу. Водночас аналіз наведених вище підходів щодо сучасного розуміння поняття "безпеки", якщо їх розглядати в контексті життєдіяльності соціальних систем, дає підстави стверджувати, що за будь-якого визначення воно характеризує:

тенденції розвитку й умови життєдіяльності соціуму, його структур, інститутів, що визначаються відповідними настановами (політичними, правовими та ін.), за яких забезпечується збереження їх якісної визначеності та вільне функціонування, яке відповідає їх природі;

певну захищеність функціонування соціуму від потенційних і реальних небезпек, яка є результатом еволюційного розвитку та наслідком діяльності соціальних інститутів.

З огляду на це рішення щодо забезпечення безпеки соціальної системи необхідно приймати на підставі аналізу динаміки її розвитку та функціонування, які можна описати та характеризувати за допомогою різних показників (індикаторів, індексів), зокрема, таких як якість перехідних процесів із одного рівня на інший під час життєдіяльності об'єкта безпеки, керованість, адекватність реакції на впливи зовнішнього середовища. Вихід показників, які

характеризують життєдіяльність соціальної системи, за деякі допустимі межі, призводить або до погіршення якості управління, або до невиконання завдань системи, а, зрештою, до руйнування системи (розпаду її структури, порушення цілісності тощо). Тому необхідно відслідковувати параметри (індекси, індикатори), які визначають рівень безпеки системи.

1.3. Підходи щодо наукового вивчення безпеки

Люди завжди намагалося розв'язувати проблеми, що виникають перед ними виходячи з рівня накопичених наукових знань. При цьому в кожен епоху існують певні принципи, підходи, закони, постулати тощо, які є підґрунтям отримання нових знань. Для осмислення феномену безпеки особливо важливими є підходи та принципи його наукового вивчення, як традиційні, усталені, так і нові, оскільки наукове пізнання реального світу ґрунтується на знаннях, які визначають, уточнюють та деталізують форми наукового пізнання.

Класичні принципи наукового вивчення безпеки. На всіх етапах розвитку філософія пропонувала різні підходи до пізнання світу, в тому числі людини та суспільства. Один із них ґрунтується на тому, що фундаментальною властивістю матерії є її рух, який знаходить вияв у суперечливій єдності мінливості та стійкості. При цьому провідну роль відіграє мінливість, оскільки все нове виявляється лише через неї. Феномен безпеки також тісно пов'язаний з поняттям стійкості та з мінливістю. Стійкість сприяє певному стану самозбереження, а мінливість співвідноситься з поняттям "зміни", завдяки яким об'єкт реальної природи набуває нових властивостей, що об'єктивно необхідні для його розвитку, оскільки без розвитку немає сенсу вести мову про безпеку будь-якого живого організму в середовищі, яке постійно змінюється.

Процеси і явища в природі можна розглядати як об'єктивні властивості та якості матерії, що існують незалежно від людської свідомості, її сприйняття та переконання, тобто матерія включає знання про принципи, будову, закони і форми її буття. Такий підхід називають **об'єктивним**, або **онтологічним**. Якщо ж перевага віддається накопиченому теоретичному знанню,

загальноприйнятим, сталим істинам (установленим людьми на певному етапі розвитку науки законам) і сформованим на цій основі суб'єктивним оцінкам, то такий підхід називають *суб'єктивним*, або *гносеологічним*. У процесі реалізації вказаних підходів часто виникають суперечності між тією чи іншою науковою теорією при поясненні тих чи інших подій і фактів реальної природи. Тому діалектика наукового пізнання передбачає взаємодоповнення суб'єктивного та гносеологічного підходів при вивченні об'єктів і процесів реального світу (соціального і природного) та недопустимість догматизації теорії і методології.

Гносеологічна основа нових знань про реальний світ спирається на три фундаментальні принципи: *універсалізму, експерименталізму, редукціонізму*.

Принцип універсалізму пізнання світу передбачає універсальність наукових способів. Мається на увазі різнобічність, енциклопедичність наукового знання, що є передумовою для цілісного, філософського осмислення світу, побудови на цій основі сучасної системи знань про природу¹ Тому принцип універсалізму сприяв формуванню *індуктивного методу*. Його суть полягає в тому, що оскільки природа є універсальною, то отримання знання про будь-який об'єкт (чи процес) можливе шляхом розширення знання про одного представника цього класу на весь клас об'єктів (процесів).

Об'єктивною основою індуктивного методу є емпіричні дані (про природу, суспільство), отримані в результаті дослідження (експерименту, спостереження), а суб'єктивною - їх пізнаваність за допомогою логічних висновків (схем). Звідси випливає необхідність застосування *принципу експерименталізму*, а саме: повторних спостережень за об'єктом для отримання реалістичного уявлення про весь клас таких подібних об'єктів. Принцип експерименталізму справив значний вплив на формулювання *критерію істини*. Його суть полягає в тому, що наукова істина перевіряється (доводиться) тільки практикою: в процесі спостереження, експериментів,

¹ Сьогодні принцип універсалізму дещо суперечить тенденції виділення з філософії та інших наук різних сфер знання. Таке спрощення загальної картини світу не завжди виправдане.

виробничої діяльності тощо, тобто, якщо теорія підтверджується практикою, вона є істинною.

Принцип редукціонізму полягає в тому, що можна досліджувати елементи системи для отримання знань про функціонування системи в цілому. Його застосування передбачає спрощення структури якого-небудь об'єкта шляхом зведення його до яких-небудь простіших елементів чи початкових знань. Наприклад, згідно із цим принципом вищі форми матерії можуть бути вивчені на основі знань про властивості нижчих форм. Тому будуючи модель того чи іншого об'єкта (процесу), часто керуються діалектичним підходом “від часткового до загального”².

Окрім указаних фундаментальних принципів, наукове пізнання реального світу ґрунтується на низці інших принципів: **об'єктивізму, раціональності, повторюваності, верифікації, фальсифікації, детермінізму, системності**. Їх використання доповнює системність фундаментальних принципів і дає змогу визначати, уточнювати та деталізувати форми наукового пізнання об'єктів (процесів) реального світу.

Згідно з **принципом об'єктивізму** об'єкт - це деяка річ, що перебуває за межами людської свідомості, існує сама по собі та має власні закони розвитку. По суті, цей принцип означає визнання факту існування незалежно від свідомості людини та її інтелекту зовнішнього світу, можливість його раціонального пізнання, яке має ґрунтуватися на аргументованих способах отримання знання про навколишній світ.

Принцип раціональності є основним засобом обґрунтування знання. Він орієнтує дослідника на певні норми та ідеали науковості, а також еталони знання. Це принцип можливої аргументованості наукових положень, тобто будь-яке твердження приймається наукових співтовариством тоді, коли воно доведено. Інакше кажучи, для того щоб деяке твердження набуло статусу науковості, воно має бути доведеним, аргументованим, експериментально

²Застосування принципу “від часткового до загального” часто породжує проблему, зумовлену такою властивістю системи, як цілісність. Об'єднання елементів не дає повного уявлення про систему через неможливість урахувати повною мірою перехід якості елементів та взаємозв'язків між ними у якість системи.

підтвердженням. Цей принцип, а також наведений вище принцип експерименталізму, обумовлюють важливість застосування при отриманні нових знань про реальний світ принципу повторюваності, який також є базовим у разі при практичного застосування критерію істини.

Принцип повторюваності полягає в тому, що для будь-якого наукового факту, отриманого в результаті наукових досліджень, має існувати можливість його повторення в необмеженій кількості копій або шляхом експерименту, або в теоретичних побудовах (описах, моделях тощо) інших дослідників. Якщо ж указаний факт не може бути повторений, він є унікальним, а отже, немає підстав стверджувати, що він закономірний, тобто він не вписується в причинну структуру навколишньої дійсності та суперечить логіці наукового опису.

Принцип верифікації зводиться до того, що будь-яке поняття або твердження має наукове значення, якщо воно може бути зведене до безпосереднього досвіду або ж теоретичного висловлювання (інформації) про нього, тобто може бути емпірично перевіреним. Розрізняють безпосередню верифікацію, що передбачає безпосередню перевірку твердження, яка містить результати спостережень (експерименту) та опосередковану, коли встановлюються логічні відношення між твердженнями, що верифікуються.

Принцип фальсифікації (або критерій наукового статусу теорії) запропонував К.Поппер. Він полягає в тому, що знання набуває статусу наукового тільки в тому разі, якщо воно може бути спростованим. Так, релігійні догми не є науковим знанням, оскільки вони не можуть бути спростованими. Кожна перевірка будь-якої теорії є спробою її спростувати. Цей принцип часто називають принципом відносності наукового знання або принципом критичності. Цим акцентується увага на тому, що концепції, моделі, теорії, поняття тощо завжди є відносними та обмеженими в той чи інший період наукового пізнання реального світу. Тому важливим завданням для дослідника завжди є встановлення інтервалу адекватності теорії, тобто меж, де

отримані на основі теорії висновки і рекомендації адекватно відповідають реальній дійсності.

Принцип детермінізму сформулював Демокріт. Він полягає в тому, що всі події (процеси, явища тощо) у світі пов'язані між собою причинним зв'язком. Тому вказаний принцип часто називають **принципом причинності**.

Згідно із цим принципом подій, у яких немає причини, яка фіксується тими чи іншими способами, не існує. Не буває також подій, які не несуть за собою тих чи інших наслідків. Будь-яка подія породжує, як правило, каскад наслідків або хоча б один наслідок. Принцип може трактуватися по-різному, але тільки на його основі можна вивчати навколишньої реальності з наукових позицій, використовуючи механізми наукового доведення та експериментальної перевірки тих чи інших фактів.

Принцип системності доповнює принцип редукціонізму (знання про елементи системи дають можливість отримати знання про всю системи). Він став визначальним під час розробки в ХХ ст. загальної теорії систем, згідно з якою будь-яке явище (подія, процес, об'єкт тощо) в реальному світі є елементом більш складної системи, яка розглядається у загальному випадку як сукупність взаємопов'язаних за певними законами і принципами елементів. При цьому вказаний взаємозв'язок такий, що система не є арифметичною сумою своїх елементів. Тому в системі виникають принципово нові якості, яких не має жоден із її елементів.

Опис і систематизація різних об'єктів і процесів у природі та суспільстві з використанням вищезазначених принципів дали змогу побудувати досить чітку картину природного світу, в основу якої покладено ті чи інші закономірності. Проте варто зазначити, що якщо природознавство орієнтоване на розробку пізнавальних методів, то методи, наукові висновки та рекомендації суспільних наук через специфіку досліджуваних об'єктів чи процесів мають значною мірою суб'єктивно-ціннісний характер.

Суспільні науки, зокрема, наука державного управління і теорія національної безпеки, ґрунтуються на принципах та ключових поняттях, суть

яких сьогодні визначено досить неоднозначно. Серед них, зокрема: державне управління, суспільство, нація, національні інтереси, культура, безпека, суспільний прогрес, політична та економічна стабільність, принципи демократії та соціальної рівності. Це часто ставить під сумнів наукову достовірність отриманих у межах вказаних наук висновків і рекомендацій, у тому числі й стосовно забезпечення безпеки людини, суспільства та держави. Водночас більшість досліджень у межах суспільних наук має прикладний характер. Вони, як правило, спрямовані на розв'язання поточних проблем, що виникають у різних сферах життєдіяльності людини, суспільства, держави та міжнародної спільноти. Але в їх основу, ще раз зауважимо, покладено переважно емпіричні знання, яке по суті, має ту чи іншу суб'єктивну інтерпретацію.

Деякі науковці стверджують, що застосування наукових методів суспільних наук, не дає змоги скласти достовірний прогноз розвитку соціального об'єкта, а отже, і передбачити його майбутній стан, що є можливим у межах природничих наук, (де, як правило, є можливість провести натурний експеримент та отримати з будь-якою ймовірністю прогнозований (очікуваний) результат). З огляду на це філософське осмислення феномену безпеки соціальних об'єктів (процесів), як однієї з їх визначальних системних властивостей має ґрунтуватися також на гносеологічних принципах **історизму (еволюціонізму), синергетизму, аксіологічності та цілісності**.

Принцип історизму полягає в тому, що процес розвитку будь-якого об'єкта (процесу) в контексті вивчення його безпеки необхідно розглядати з урахуванням історичних умов його виникнення та функціонування, тобто кожен об'єкт (процес) має свою історію безпеки зі своїми якісними та кількісними характеристиками результатів розвитку.

Застосування **принципу синергетизму** зумовлене виникненням в межах системного підходу нового наукового напрямку дослідження процесів самоорганізації в природних і соціальних системах - **синергетики**. Ця наука з'явилася в умовах кризи стереотипного, лінійного мислення, основними рисами якого, зокрема, є уявлення про **хаос** як виключно деструктивний

чинник, який сприяв виникненню світу, а *випадковості* як другорядного, побічного чинника розвитку. В онтологічному плані предметом синергетики є вивченням закономірностей виникнення, функціонування і розвитку систем різної природи, що самоорганізуються, тобто створення загальної теорії систем, що *самоорганізуються*.

Застосування синергетики як методологічного підходу до всіх явищ живого і неживого світу ґрунтується на припущенні про те, що всі існуючі об'єкти та процеси є такими, що самоорганізуються, будь-то атом, жива клітина, психіка людини, суспільство, чи навіть Галактика і Всесвіт. Усі вони розглядаються як системи, що мають здатність до самоорганізації. В межах синергетичного підходу це пояснюється тим, що все, що доступно спостереженню навколо нас, зазнає безперервних змін, які відбуваються за рахунок сил *внутрішньої взаємодії* та *внутрішніх стимулів*, що не вимагають втручання зовнішніх чинників, які не належать системі.

Згідно з основними положенням синергетики безперервна еволюція не призводить до рівноваги в системі, в тому числі у Всесвіті, оскільки рівновагою можна вважати абсолютний хаос. Це означає, наприклад, що Всесвіт розвивається, але закони цього розвитку мають розглядатися шляхом переосмислення ключових понять еволюційної теорії Дарвіна - *спадковості, мінливості, відбору*. Наприклад, явище мінливості системи розглядається в тісному взаємозв'язку з чинниками випадковості і невизначеності, які опосередковують еволюцію системи і появу нових якісних властивостей. А поняття спадковість означає лише те, що сьогодення і майбутнє будь-якої системи реального світу залежать від її минулого. Такий ступінь залежності умовно називається пам'яттю системи. У жорстко детермінованій (ідеальній) системі, якій властива абсолютна спадковість та нескінченна пам'ять минуле *однозначно* визначатиме майбутнє, а майбутнє - минуле. Але такі системи - абстракція. Детермінована система певною мірою може інтерпретувати лише деякі процеси в неживому світі (наприклад, рух Місяця навколо Землі). Через

різні чинники пам'ять у реальних системах, а отже, і її залежність від минулого, як правило, є обмеженою.

Щодо поняття *відбору*, то воно є найскладнішим, оскільки допустимі процеси самоорганізації підпорядковуються певним правилам (законам), які називають принципами відбору. Такими принципами слугують, зокрема, основні положення законів фізики, біології, суспільного розвитку тощо, які з допустимих рухів "обирають" ті, які й спостерігаються в реальному житті.

Процес еволюційного розвитку з погляду синергетики пов'язаний з двома дуже важливими поняттями, а саме: з *біфуркацією* (втратою стійкості) та *атрактором* (єдино можливим станом рівноваги), які дають змогу побудувати схему еволюційного розвитку, в тому числі соціальної системи.

Згідно із синергетичним підходом на початковому й більш-менш передбачуваному етапі розвитку системи відбувається її повільний розвиток, внаслідок чого вона набуває певних властивостей. Система ніби коливається в деяких межах навколо свого центру рівноваги (атрактора). Але під впливом зовнішніх сил (дій) або коли відбувається кумуляція (збільшення) внутрішніх сил (або те й інше разом), настає момент, коли параметри системи починають стрімко змінюватися. Це призводить до порушення її стабільного стану і виникає поле (спектр) нових атракторів (потенційна можливість різних шляхів розвитку). Характерним для такої ситуації є те, що навіть незначна дія може зумовити абсолютно інший шлях розвитку системи. Цей процес триватиме доти, поки не буде досягнуто стабільного стану, який, зрештою, також закінчиться втратою стійкості і все почнеться спочатку.

Викладені вище принципові положення синергетики дають змогу по-новому розглядати феномен безпеки соціальних систем, зокрема:

стан невизначеності і стійкості, наявність різного роду небезпек збереженню цілісності соціальної системи породжує тенденцію до ускладнення системи через появу її нових властивостей;

безпека проявляється в контексті нелінійного розвитку системи як один із можливих шляхів подальших суспільних змін;

безпека може розглядатися як властивість соціальної системи, де кожен її елемент має достатній ступінь свободи для свого самозбереження, не порушуючи цим цілісності системи;

виникає можливість досліджувати безпеку системи в точці біфуркації, коли одні види (складові) безпеки можуть бути конструктивними, а інші - деструктивними.

Таким чином, найважливішим в основних положеннях синергетики полягає є те, що невизначеність і нестійкість системи є її визначальною властивістю, яка виникає із взаємодії її елементів і має нематеріальний порядок. З огляду на це невизначеність та нестійкість в соціальній системі (в соціальній групі, суспільстві, державі, міжнародній спільноті) зумовлена суперечливістю цінностей та інтересів її складових.

Виходячи з викладеного вище, стає зрозумілим, чому філософське осмислення феномену безпеки соціальної системи має ґрунтуватися також на **принципі аксіологічності**. Згідно з цим принципом безпека цілісності системи зумовлена взаємодією її елементів, які не тільки раціонально організовані для виживання системи в конкретній ситуації, а й мають загальну мету, яка їх об'єднує і є середньозваженою величиною ціннісних орієнтацій (установок) вказаних елементів.

Принцип цілісності зобов'язує досліджувати безпеку соціального об'єкта в певному інституційному середовищі. Мається на увазі організація (система), яка може бути визначена (інтерпретована) як жорстко структурований соціальний інститут. Він передбачає об'єднання різномірної і різноспрямованої діяльності суб'єктів соціального інституту в єдиний процес з метою досягнення загальних цілей, які в соціальній системі значною мірою детерміновані певними ціннісними орієнтаціями елементів системи. При цьому вказаний процес при дослідженні безпеки соціального об'єкта має вивчатися у двох аспектах, а саме як:

внутрішнє середовище, що розглядається як структура системи (організації), якій властивий розподіл діяльності елементів системи, зокрема

ділових комунікацій, правил координації і контролю, способів і форм ухвалення рішень, а визначальну роль відіграють цілі організація, її стратегія, технологія, організаційна і ділова культура (так званий, мікрорівень);

зовнішнє середовище, коли акцент ставиться на сукупності зовнішніх щодо організації (системи) чинників (політичних, економічних, природних тощо), тобто коли в процесі дослідження безпеки соціального об'єкта, який є елементом організації (системи), розглядається вся система (так званий макрорівень). У такому разі організація (інститут) може розглядатися як посередник між людиною (соціальною групою) і зовнішнім середовищем, наприклад, суспільством чи державою, а перспективи виживання та ефективності діяльності самої організації зумовлені її адаптаційною здатністю до змін зовнішнього середовища.

Як правило, у провідних країнах світу в процесі дослідження безпеки людини головний акцент ставиться на внутрішньому середовищі організації, тобто на мікрорівні. Це забезпечує поєднання різномірних дій елементів організації щодо досягнення загальних цілей і є певною гарантією їх безпеки. На макрорівні категорія «середовище безпеки» найчастіше вживається коли аналізуються роль та місце держави в системі міжнародної безпеки.

1.4. Рефлексія цінностей крізь призму безпеки людини та суспільства

При вивченні феномену безпеки соціальних об'єктів принципово важливою є філософська рефлексія їх цінностей, оскільки необхідність осмислення теоретичних знань про місце та роль цінностей у житті людини, соціальної групи, суспільства і навіть міжнародної спільноти з погляду їх безпечного розвитку має важливе теоретико-методологічне та практичне значення для забезпечення міжнародної та національної безпеки. Дійсно, як було показано в попередньому підрозділі, в разі практичного застосування принципів наукового вивчення феномену безпеки:

презумпція невизначеності та нестійкості в соціальній системі (в соціальній групі, суспільстві, державі, в міжнародній спільноті) зумовлена суперечливістю ціннісних орієнтацій та інтересів її складових;

наукове вивчення феномену безпеки ґрунтується на принципі аксіологічності, оскільки безпека цілісності соціальної системи зумовлена певною взаємодією її елементів, які мають загальну мету, яка їх об'єднує і є певною мірою усередненою величиною ціннісних орієнтацій (установок) елементів системи;

принцип цілісності зобов'язує досліджувати безпеку соціальної системи в певному інституційному середовищі, що забезпечує об'єднання різноспрямованої діяльності її елементів в єдиний процес для досягнення загальних цілей, які детерміновані ціннісними орієнтаціями її елементів.

Основою еволюції філософських уявлень про цінності є традиційні уявлення людини про світ в снові яких дихотомія знання та цінностей. Аналіз поглядів представників різних філософських шкіл, які досліджували категорію “цінність”, свідчить, що лінія між ними проходить, так би мовити, через межу раціональної чи моральної (ціннісної) визначеності світу. Що первинне: буття чи свідомість, природа чи розум? Та чи інша відповідь на ці запитання дозволяла відповісти на інші ключові запитання в теорії цінностей, зокрема: чи може людина спираючись на свій розум, гармонійно, досконало облаштувати своє життя, а отже, і забезпечити свою безпеку, чи, навпаки, варто визнати існування вищих від розуму цінностей, які необхідно сприймати як закон свого буття?

Філософське визначення цінностей ототожнює їх з певною якістю. Воно ґрунтується на тому, що саме почуття людей спонукають її визначати те, що стоїть над усім, до чого варто ставитися з повагою, чого варто досягати, що необхідно захищати понад усе. Свого часу Н.Бердяєв писав, що людина є істотою, яка оцінює і визначає якість, що визначення цінностей є трансцендентальна функція свідомості, а отже цінність є фундаментальною нормою, яка формує ціннісні орієнтації людини, дає їй змогу вибирати лінію

поведінки, робить її особистістю. На переконання ж М.Вебера, у кожній історичній епохи є своя система цінностей, тобто це категорія історична. Завжди існує певна множина рівноправних ціннісних систем, які є регуляторами людської діяльності, факторами стабільності та інтеграції соціальних систем різних рівнів – від малих груп до суспільства у цілому. Виходячи з цього головна функція системи цінностей передусім соціальна – бути основою вибору для дій та інтеграції соціальних систем.

У реальному житті система цінностей значною мірою вже задана людині. Тому людина має лише пристосовувати свою поведінку до неї. Водночас тільки людина є творцем цінностей. Сама ж соціальна система накопичує, зберігає та підтримує (чи заперечує) ті чи інші цінності, створені людиною. З огляду на це структура та головна мета діяльності вказаної системи визначається певною сукупністю цінностей, які можна розглядати як основний фактор соціалізації. Проте, незважаючи на визначальну роль та місце цінностей у житті людини вітчизняні науковці не приділяли достатньої уваги теоретичній розробці категорії “цінність” ще з радянських часів, а проблема рефлексії цінностей у контексті безпеки соціальних об’єктів (від людини до ойкумени включно) практично не досліджувалася.

Однією з головних причин є те, що марксистська філософія, принципово не заперечуючи важливість теоретичного опрацювання категорії “цінність”, фактично ототожнювала її з поняттям “благо”, “корисністю” речей та предметів навколишнього світу. Тому за радянських часів категорія “благо” більше відповідала панівній ідеології, яка всі цінності, створені людиною, розглядала як загальнонародне надбання. При цьому пріоритет віддавався цінностям, створеним “трудящими” в порівнянні з цінностями, створеними “експлуататорами”. Оскільки загальнонародне надбання (“цінності”) фактично ототожнювалося з державою, то остання й розподіляла їх у вигляді “матеріальних” і “духовних” благ. Підтвердженням цього є те, що культурні

цінності трактувалися як “визнані державою твори культури”³, тобто інших культурних цінностей не існувало за визначенням. Тому Н.Бердяєв мав усі підстави стверджувати, що марксистська філософія “не приймає саму постановку питання про цінності, для неї існує лише необхідність, користь, благо”⁴.

Але ще давньогрецькі філософи, розглядаючи благо як те, що має цінність, вказували на принципову відмінність поняття “благо” від поняття “цінність”. Благо “йде” до людини. Це дар суспільства, держави, а цінність “йде” від людини до інших людей, до суспільства, оскільки саме ціннісні орієнтації людини є абсолютною цінністю. Тому І.Кант тісно пов’язував категорії “цінність” та “мета”. На його думку, тільки розумні істоти визначають об’єктивні цілі, і це надає їм “абсолютну цінність”. Це означає, що всі речі співвідносяться тільки цілями людей та можуть характеризуватися як певні цінності для них, а від характеру вказаних цілей залежить характер цінностей суспільної групи, суспільства, держави. Тому цінностям властива особлива об’єктивність, яка не є об’єктивністю природних речей, а вищих цілей людського існування. Як стверджував Ф.Ніцше, цінності є метою життя людини, предметом її міркувань та прагнень протягом усього життя. Тому благо, безумовно, є цінністю для людини, але цінність – більш загальне поняття, яке включає і поняття благо.

Вищенаведена причина недостатності уваги до теоретичної розробки категорії “цінність” має світоглядний характер і довгий час не сприяла використанню вказаної категорії як органічної складової теорії національної безпеки. Певною мірою категорія "цінність" і сьогодні ще не розглядається науковцями та практиками України як важливий чинник при обґрунтуванні та впровадженні державної політики з питань національної безпеки. Про це, зокрема, свідчить ототожнення понять "національні цінності" та "національні інтереси" в Законі України "Про основи національної безпеки».

³ Конституция (Основной Закон) СССР. – М.: Политиздат, 1988. – С. 19.

⁴ Бердяев Н.А. Судьба России. – М.: Сов. писатель, 1990. – С. 273.

Іншою, не менш вагомою причиною недостатньої розробки категорії “цінність”, є суперечності, які об’єктивно мають місце в самій системі цінностей. Ці суперечності мають антагоністичний характер. Можна стверджувати, що це одна із причин невдалих пошуків "національної" ідеї на теренах України. Офіційна відмова з набуттям незалежності від комуністичної ідеології і закріплення на конституційному рівні ідей ліберальної демократії та ринкової економіки не привела до того, щоб вказані ідеї стали панівними і на їх основі сформувався національна за суттю ідея суспільних перетворень.

Як вважав Н.А.Бердяєв, трагедія людського життя полягає передусім в конфлікті не добра та зла, а людських цінностей. Так, польський вчений Л.Колаковський, який вивчав цю проблему, виділяв такі пари цінностей, що конфліктують одна з одною, як антагоністичні: безпека й свобода; свобода й рівність; рівність та особисті права; власність та справедливість. На його думку, вказані конфлікти не можуть бути розв’язані шляхом визнання однієї цінності за рахунок іншої, а тільки в разі їх одночасного визнання і розвитку. Це є головною умовою врегулювання конфліктності вказаних пар цінностей, а отже, і можливих конфліктів у суспільстві. Й чим більш універсальна цінність, тим більш значима її інтегруюча функція в суспільстві. Наприклад, пріоритетність свободи в принципі заперечує пріоритет рівності, оскільки свобода передбачає наявність приватної власності, отже людина, у якої немає приватної власності, не може бути вільною в принципі. Але наявність приватної власності неминуче призводить до нерівності. Історичний досвід свідчить, що вказані суперечності загострюються на переломних етапах розвитку суспільства та державного будівництва, що переконливо демонструє й Україна. Разом з тим, цінність, яка є такою тільки для однієї соціальної групи, призводить до соціальної диференціації суспільства. І якщо вказана цінність належить до однієї із вищеназваних пар конфліктуючих цінностей, пошук компромісів і розробка на цій основі управлінських рішень щодо забезпечення безпеки є досить складною проблемою.

Результати наукового аналізу життєвих позицій особистості, її ціннісних орієнтацій є ключем до виявлення “больових точок” впливу на них з боку суспільства та держави, що дає змогу об’єктивно оцінити рівень соціальної напруженості, сформулювати й здійснити відповідну політику щодо пониження вказаного рівня. Але у філософській літературі поки що відсутня класифікація і типологія життєвих позицій особистості, чіткі критерії та основи їх поділу. Водночас об’єктивне існування і вплив на безпеку особи, суспільства, держави та людської цивілізації природних і суспільних явищ, дозволяє здійснити поділ цінностей (які є суб’єктивним відображенням цих явищ) на *природні* й *соціальні* (рис. 1.1).

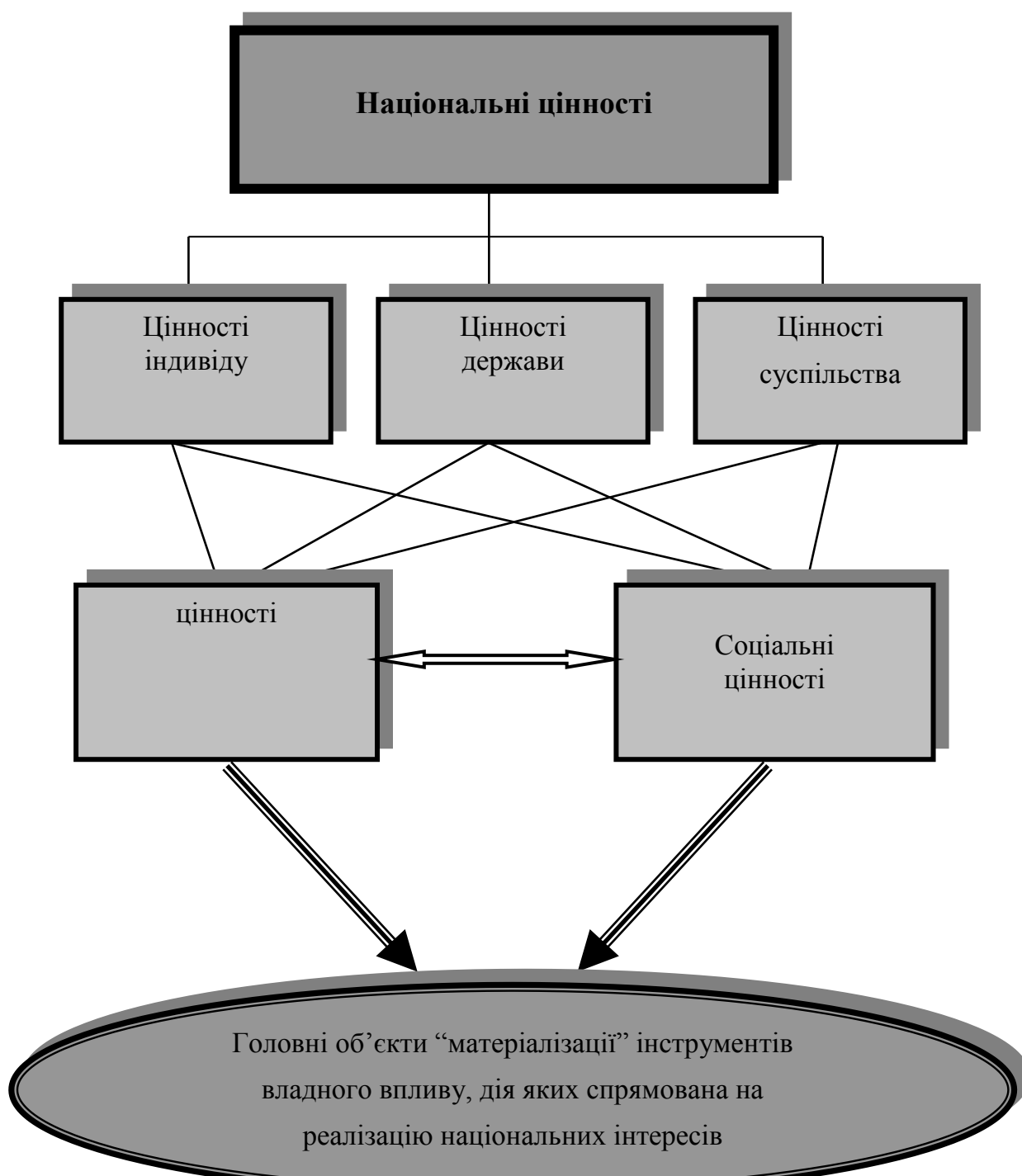

Рис. 1.1. Структура системи національних цінностей

Природні цінності для людини та суспільства зумовлені тим, що безпека особи та суспільства пов'язана з необхідністю мати житло, їжу, задоволення інших потреб біологічного характеру. Однією із таких цінностей є географічно визначена територія, без якої неможливе існування держави, тобто це та природна цінність, без наявності та належного захисту якої не може бути мови про безпеку держави і суспільства. Наявність тих чи інших природних ресурсів також необхідно вважати природними цінностями, оскільки вони визначають потенціал, який може бути використаний державою для задоволення потреб розвитку кожного громадянина, суспільства, держави, у тому числі й для забезпечення їх безпеки.

Соціальні цінності зумовлені суспільним характером існування людини. Вони більш мінливі, ніж природні цінності, незважаючи на те, що технологічна могутність та зростаючі потреби людини в останнє століття досить інтенсивно та динамічно впливають на структуру вказаних цінностей, їх роль для кожної людини та суспільства в цілому

Як уже зазначалося, цінність є об'єктивною в тому плані, що її носій має об'єктивну природу. Але важливість цінності завжди оцінюється індивідом. З огляду на це будь-яка цінність завжди має об'єктивно-суб'єктивну природу. Тому не можна погодитися з тими, які стверджують, що природні цінності необхідно віднести до об'єктивних. Цінність також породжує переконання, а воно, як зазначав ще М.Монтень, може бути досить сильним, щоб заставити людей відстоювати його навіть ціною власного життя. Так, територіальна цілісність держави є цінністю, коли вона так оцінюється суспільством, яке готове її захищати за будь-яку ціну. Якщо цього немає, вона не є цінністю.

Соціальною цінністю може бути будь-який об'єкт, якщо він акумулює намагання (зусилля) і потреби соціальної групи чи окремої людини, спрямовані на їх збереження (захист), тобто якщо цей об'єкт розглядається як життєво важлива умова їх існування. Можна також стверджувати, що такі цінності, як ідеали, моральні норми, ціннісні уявлення про безумовно справедливе та прекрасне, мають об'єктивний характер у тому плані, що людина

приспосовується до них, як до вже існуючої системи цінностей у суспільстві. Залежно від вказаної системи вона не тільки коригує свою поведінку, а й стає особистістю. Зрештою, будь-яка система соціальних цінностей є узагальненою інтегральною оцінкою суб'єктивних за своєю суттю ціннісних орієнтацій минулих і сьогоденних поколінь нації (конкретного суспільства).

Очевидно, що структура системи соціальних цінностей не є незмінною. Вона формується в процесі розвитку суспільства. Але багато дослідників цілком справедливо вказують на те, що часові масштаби її існування не збігаються з масштабами соціально-економічних, політичних та інших змін в суспільстві. З цього приводу А.Тойнбі зазначав, що в процесі взаємодії різних культур форми суспільної організації засвоюються більш-менш успішно, а от ядро культури, система цінностей – значно важче. Це свідчить про те, що створити ту чи іншу модель державно-політичного устрою і відповідну йому систему державного управління не так вже й важко. Але чи буде вона функціонувати так, як очікувалося? Це питання залишається відкритим, якщо при цьому не були максимально враховані набуті суспільством природні та соціальні цінності.

Наприклад, до цього часу в багатьох народів системи їх суспільних цінностей включають естетичні цінності античного світу, які активно впливають на ціннісні орієнтації індивіда. На пострадянському просторі такі цінності, як рівність і соціальна справедливість, що є базовими у концепції “пролетарського інтернаціоналізму”, незважаючи на офіційно відмову від вказаної концепції, і сьогодні залишаються важливими елементами системи соціальних цінностей, а отже, і ціннісних орієнтацій значної частини народів, які нині проживають в межах вказаної території.

Таким чином соціальні цінності є мірою оцінки вчинків соціальних груп і окремих індивідів, з погляду їх співвідношення з існуючою системою цінностей.

З вище викладеного вище випливає, що розвиток теорії та практики забезпечення національної безпеки потребує поглиблених самостійних

досліджень процесів, які відбуваються в будь-якій країні в контексті їх ціннісного змісту. Складність політичних, соціальних та економічних проблем державного будівництва завжди вимагає їх ціннісної інтерпретації, тобто з'ясування та врахування ціннісних уявлень, які є панівними в суспільстві. Передусім йдеться про цінності, які визначають ціннісну систему суспільної свідомості. Без врахування ціннісних уявлень, які є панівними в суспільстві, неможливо забезпечити його духовну цілісність та науково обґрунтувати систему стратегічних цілей його розвитку.

На жаль, як уже зазначалося, можна констатувати відсутність системного уявлення про цінності України та про недопустимо поверхове ставлення до необхідності розв'язання цієї проблеми. Так, часто вказані цінності намагаються визначити на основі аналізу основних положень Конституції України, програмних документів партії, яка перебуває при владі, ототожнюють їх зі стратегічними пріоритетами державної політики. Але ці намагання є марними. Це пояснюється скоріш за все всього нерозумінням принципової різниці між національними цінностями та соціальними нормами, між національними цілями стратегічного розвитку на перспективу та поточними пріоритетами державної політики. Це характерна особливість державної політики у країнах, де відбуваються трансформаційні процеси у всіх сферах суспільного життя й де не до кінця структурована партійна система. Тому вказані ціннісні орієнтації на офіційному рівні змінюються "від виборів – до виборів", а то й ще швидше.

Водночас у чинному законодавстві, наприклад в Основному законі, можна задекларувати ті чи інші права й свободи індивіда (громадянина), які в провідних країнах з усталеними демократичними режимами, розглядаються, як цінності. Однак до Конституції можуть бути внесені суттєві зміни, що природно для держав, які перебувають на переломному етапі розвитку. Але ж так "швидко" цінності не змінюються. Вони акумулюють у собі досвід багатоговікового культурно-історичного розвитку народу.

Уреші-решт Конституція приймається законодавчим органом. Чи може він в своїх рішеннях сформувати цінності суспільства? Все, що може законодавчий орган, – встановити соціальні норми, наприклад вимоги, які висуваються суспільством, державою до особистості, і які остання має виконувати. Крім того, як бути з нацією, яка не має власної держави, а отже й Конституції (Основного Закону)? Сьогодні, наприклад, це курди, вчора були українці, а відносно недавно – євреї. Але навряд чи хтось буде стверджувати, що вказані нації до набуття державності не мали (не мають) цінностей, національних за змістом?

Суттєвим є й те, що цінність фіксує значення певного явища для особистості, а поняття соціальної норми – вимоги, що висувають держава, суспільство до неї. Звичайно, вони як соціальні регулятори взаємопов'язані. Очевидно й те, що чим повніше соціальні норми відображають цінності нації (соціальної групи, суспільства) тим ефективніше вони виконують регулятивну функцію, тим сильніший їх вплив на свідомість та поведінку особистості. При цьому, наприклад, естетичні та релігійні норми, культурні традиції, ставлення кожної людини до своєї історичної спадщини та навколишнього середовища (так, останнім часом дістало поширення поняття "екологічна свідомість") не менше, ніж правові норми, визначають взірці, еталони поведінки особистості, а отже, є потужним засобом узгодження інтересів індивідумів, соціальних груп і суспільства.

Таким чином, держава не може існувати, спираючись тільки на моральні норми. Вона повинна закріпити цінності, що панують у суспільстві нормами права шляхом їх включення у відповідні акти законодавства. Внаслідок цього система національних цінностей та їх складова – цінності суспільства отримують офіційний статус і відповідний захист з боку держави. Так утворюються соціальні норми, тобто вимоги щодо суспільної поведінки кожного індивіда.

Соціальні норми, так би мовити, "виростають" із національних цінностей (передусім соціальних) та акумулюють у собі правові норми. Ці норми ніколи

не бувають тотожними цінностям, які є панівними у суспільстві, а останні не можуть установлюватися на основі аналізу чинного законодавства, програмних документів партії, яка перебуває при владі, тощо. Водночас у центрі уваги суспільства та політичного керівництва держави постійно має бути питання щодо того, настільки соціальні норми, що регулюють відносини в суспільстві та підтримують його стійке існування відповідають завданням щодо забезпечення безпеки. Мається на увазі те, що вказані норми:

по-перше, взаємопов'язані та взаємозумовлені (не можна допускати внутрішньої суперечливості в системі соціальних норм);

по-друге, потребують з'ясування того, якою мірою вони відповідають (наближені) соціальним цінностям, а в більш загальному випадку - національним цінностям.

Актуальність цих питань зумовлена тим, що закріплюючи нормами права одні цінності, держава, як правило, намагається знищити чи нівелювати інші, які не відповідають політичній орієнтації (проголошеному курсу) існуючої влади. Це часто стає причиною боротьби суспільних груп і суспільства в цілому за переоцінку цінностей навіть у країнах розвинутої демократії, не кажучи вже про авторитарні країни чи країни, які тільки стали на шлях демократичного розвитку, де вказана боротьба часто набуває досить гострих форм, аж до збройних конфліктів.

Таким чином, соціальні норми можуть по-різному усвідомлюватися й сприйматися людьми, які належать до різних соціальних груп, відповідати або не відповідати інтересам, світогляду, ціннісним орієнтаціям, переконанням індивіда, внаслідок чого можуть виконуватися добре чи погано. Разом з тим соціальні групи, у яких зосереджена влада, звикли видавати свої групові інтереси за загальнонаціональні (іноді навіть за загальнолюдські!), а отже, за обов'язкові для всіх членів суспільства. Це одна з причин того, чому інтереси суспільства можуть не збігатися з інтересами держави, оскільки останні часто є фактично інтересами державної бюрократії. Саме тому система соціальних норм в принципі не може бути тотожною соціальним цінностям, а тим більше

національним цінностям, бо цінності суспільства є складовою національних цінностей.

З огляду на це, можна зробити загальний висновок, що чіткої структури та вичерпного переліку цінностей як колективної волі суспільства, в жодному суспільстві не існує. Різні соціальні групи можуть (і, як правило, мають) різні ціннісні пріоритети. Тому цінності, що панують у суспільстві є своєрідним результатом суперництва та компромісу між різними соціальними групами (зокрема титульною нацією й національними меншинами). Тому небезпеки суспільній цілісності суспільства та держави більшою мірою є явищем соціальним ("рукотворним"), ніж природним, а головними чинниками інтеграції чи дезінтеграції суспільства є, відповідно, цінності та небезпеки їх втрати. Під впливом вказаних чинників у політичного керівництва та населення країни формується певне усвідомлення вказаних небезпек і на цій основі розробляється відповідна політики національної безпеки.

Водночас у суспільній та індивідуальній свідомості постійно відбувається руйнування традиційних ціннісних норм, витіснення їх новими. Нові ціннісні норми формуються виходячи із цілей та завдань, які стоять перед суспільством і відображають суспільні потреби, задоволення яких можливе тільки за умови наукової організації державного управління.

1.5. Онтологічно-гносеологічна картина механізму забезпечення безпеки

Безпека є цінністю, яка завжди має об'єктивно-суб'єктивну природу, оскільки носій цінності має об'єктивну природу, а її значимість завжди визначається індивідом. Інакше кажучи діалектика наукового пізнання передбачає взаємодоповнення суб'єктивного та гносеологічного підходів при вивченні об'єктів і процесів реального світу (соціального і природного). З огляду на це формування та оцінки ефективності механізмів забезпечення безпеки мають розглядатися у двох аспектах:

онтологічному, коли в основу висновків щодо вказаного механізму покладаються об'єктивні властивості та якості матерії, які існують незалежно від людської свідомості;

гносеологічному, коли в основу вказаних висновків покладаються загальноприйняті істини (закони), встановлені людьми на даному етапі розвитку науки і сформовані на цій основі їх суб'єктивні оцінки.

Будь-який соціальний організм є системою, структуру якої утворюють окремі особи (індивіди). Останні створюють певні способи впорядкування та організації відносин, які сприяють самозбереженню як системи в цілому, так і кожного її елемента. Тому розв'язання комплексної проблеми забезпечення безпеки людини, суспільства, держави передбачає певні уявлення про роль, місце, формування та умови ефективного функціонування механізму забезпечення безпеки. Ці уявлення є необхідною передумовою відповідної реакції для виявлення, прогнозування й нейтралізації загроз людині, суспільству і держави у різних сферах їх життєдіяльності, та запобігання їм.

Соціальна система – це організаційна динамічна система, створена людьми для досягнення певних цілей. Такі системи тісно пов'язані з середовищем свого існування. Вони немов би виростають з нього, функціонують у ньому, а результати вказаного функціонування, в свою чергу, змінюють середовище. Тому в процесі розвитку організаційних систем одночасно відбуваються й структуризація та розвиток середовища шляхом внесення до нього певного порядку. Такий порядок у цьому разі можна розглядати як визначальну передумову забезпечення стійкості певним чином зорієнтованих елементів середовища, одним із елементів якого є й соціальна система. У процесі аналізу стійкості соціальних систем (державного утворення) доцільно виділяти три рівні вказаного порядку, а саме:

нижній, моральний рівень, який структурується категоріями (нормами), морального порядку, що є визначальними для певного суспільства (релігія, суспільна мораль, у тому числі загальні уявлення суспільства про добро і зло та

моральні заборони, історичні традиції, національні звичаї, співвідношення між індивідуалізмом і колективізмом тощо);

середній, юридичний рівень, який структурується нормами права;

верхній, концептуальний рівень, який вибудовує певну концепцію розвитку суспільства (фіксує програму та цілі розвитку, механізми їх досягнення, необхідні ресурси тощо).

Моральні категорії (норми) є фундаментальними. Вони визначають менталітет суспільства, покладені в основу його самоідентифікації. Тому вказані норми визначають загальні вимоги (уявлення) щодо соціальних інститутів, надають суспільству унікальних рис.

Юридичний рівень формує правовий простір і тим самим вносить ще один елемент упорядкування в середовище життєдіяльності кожного індивіда, соціальних груп, суспільства в цілому та державних інститутів. Правові норми, зокрема, законодавчо закріплюють поняття добра та зла, створюють вузли своєрідної мережі, у якій функціонують елементи соціальної системи (індивіди, суспільні групи, соціальні інститути тощо).

На концептуальному рівні політичною елітою, яка перебуває при владі, встановлюється співвідношення загального та індивідуального, яке в сконцентрованому вигляді оформлюється у кінцевій меті (сенсі) життєдіяльності суспільства. Ця мета, як правило, передбачає відповідь на ключові питання стосовно власності на основні засоби виробництва й визначає базові орієнтири суспільного розвитку. Наприклад, гасла типу "Наша мета - комунізм" або "Наша мета – соціальна держава з ринковою економікою" є наочними прикладами проголошення вказаної загальної мети на концептуально-програмному рівні.

Очевидно, що ступінь керованості середовищем (у цьому разі державою) зростає в міру просування по рівнях указаної ієрархії знизу-вгору. На нижчому, моральному рівні виконання вимог порядку є певною мірою добровільним (особливо в демократичних суспільствах). Але на другому, юридичному рівні правові норми накладають досить жорсткі обмеження на свободу дій як

кожного члена суспільства, так і представників держави. Щодо верхнього концептуального рівня, то він є організуючим для діяльності першого та другого рівнів, а отже, і всієї соціальної системи. На цьому рівні політичною елітою формується кінцева мета та відповідна політична програма (стратегія) суспільства. Всі члени суспільства, як правило, зобов'язані працювати над досягненням зазначеної мети.

Історичний досвід свідчить, що недостатній розвиток (недостатня структурованість) будь-якого із зазначених рівнів, зокрема, наявність суперечностей у цінностях та цілях на кожному рівні, у принципах щодо їх утворення, а також неузгодженість цілей між рівнями призводить до незворотних процесів у середовищі, передусім через тотальну переоцінку цінностей та цілей його розвитку. Наслідком цього є руйнація середовища існування індивіда, соціальної групи чи суспільства в цілому, що, зрештою, може призвести навіть до розпаду держави, диференціації суспільства за етнічними, релігійними, ідеологічними та іншими ознаками, або того чи іншого одночасно.

Типовим прикладом, який це підтверджує є розпад СРСР. Як відомо, політичне керівництво країни у другій половині 80-х р. ХХ ст. проголосило курс на повернення до загальнолюдських цінностей (так, звана політика "перебудови"). Були закладені основи приватної власності (кооперативи), спроби суттєвого перегляду подій історичного минулого (передусім сталінської епохи), тощо. Але проголошений політичний курс був фактично антитезою цінностям "пролетарського інтернаціоналізму". Крім того, суспільство і держава фактично продовжувала існувати не змінюючи цінності, цілі, а також принципи, які були закладені на другому рівні порядку – юридичному. Цілеспрямоване насадження нової системи цінностей "зверху" у радянське суспільство під гаслами повернення до "загальнолюдських" цінностей, які насправді були цінностями західної цивілізації і які, зокрема, передбачають приватну власність та багатопартійність, кардинально суперечили установкам (нормам) юридичного та морального рівнів, тобто виник конфлікт з:

юридичним рівнем (чинне законодавства в СРСР не тільки залишалось незмінним, а й були спроби максимально його законсервувати, в тому числі шляхом прийняття оновленої Конституції);

моральним рівнем, тобто з матеріальною і духовною культурою, традиціями, які під впливом офіційної комуністичної ідеології впродовж кількох поколінь формувалися у націй і народностей СРСР. Оскільки ця ідеологія в принципі заперечувалася курсом на цінності західної цивілізації, розпочалися активні пошуки національної ідентичності та відповідної форми її вираження – самостійної незалежної держави кожною нацією.

Указаний конфлікт, спровокований діями вищого політичного керівництва СРСР під гаслами нового політичного мислення, демократії тощо, не залишив жодних шансів для збереження цілісності як радянського суспільства, так і держави. СРСР був приречений на розпад, на спорадичні збройні конфлікти, що почали виникати на його теренах, та, із-за розпаду народногосподарського комплексу країни, на економічний занепад величезних територій з великим населенням.

Таким чином, намагання з боку політичного керівництва на концептуальному рівні офіційно насаджувати інші цінності, без урахування необхідності кардинального "перезавантаження" інших рівнів порядку – одна із головних причин розпаду СРСР.

Подальший суспільно-політичний і економічний розвиток держав, які утворилися після розпаду СРСР, це підтверджує. Вони намагалися знайти самих себе, проводячи нескінченні експерименти у політичній, економічній, соціальній та інших сферах, зрозуміти ким вони є, хто є навколо них і в якому напрямі їм потрібно рухатися. І цей процес на теренах колишнього СРСР триває до цього часу.

Таким чином середовище існування (для громадянина - це соціальна група, для соціальної групи – суспільство, а для суспільства – інститути держави), є деякою цілісністю, якщо: воно впорядковане за вказаними рівнями; рівні порядку досить розвинені (структуровані); цінності та цілі (на кожному

рівні та між рівнями), а також принципи та підходи щодо утворення кожного рівня не суперечать один одному. Стійкі, адекватні матеріальному та духовному потенціалу нації цінності, з якими узгоджені правові норми суспільного життя і визначені політичним керівництвом цілі є запорукою цілісності суспільства, держави та їх прогресивного розвитку.

У цілому ж варто зазначити, що в процесі розвитку людство створило сукупність структурних елементів середовища існування соціальної системи. Їх належна взаємодія сприяє самозбереженню накопичених матеріальних та духовних цінностей соціального організму та його прогресивному розвитку. Вказані елементи можна розподілити за групами, а саме:

елементи культури (мова, релігія, мораль, мистецтво, наука тощо);

елементи соціалізації (громадські організації, соціальна ієрархія, право тощо);

політичні елементи (держави, збройні сили, правоохоронні органи тощо);

елементи економіки (ринок, фінанси, банки, різні види виробництва тощо).

Попри непоодинокі зауваження щодо заперечення визначальної ролі вказаних елементів для забезпечення цілісності сучасного суспільства, їм, як і раніше належить важливе місце у збереженні матеріальних та духовних цінностей соціальної системи, особливо політичним елементам, передусім державі. Це зумовлено тим, що держава, як і раніше, не тільки забезпечує об'єднання всіх елементів соціального організму (суспільства) в єдине ціле. Вона продовжує охороняти індивідів, здійснює правосуддя, забезпечує дотримання закону тощо. Це практично означає фізичний захист громадян та їх власності від пограбування і війн.

Саме завдяки діяльності держави може бути реалізована загальновідома теза Г.Спенсера, про те, що суспільство існує для блага своїх членів, а не члени його існують для блага суспільства. Цю головну функцію держава виконує передусім за рахунок створення соціальних механізмів. Вони проявляються у

соціальної взаємодії індивідів, соціальних груп, соціальних структур, соціальних норм, інститутів, зразків поведінки тощо. Вказана взаємодія є необхідною умовою та засобом забезпечення належного функціонування соціальної системи для досягнення її головної мети.

Варто також зазначити, що, на відміну від імпульсних дій, соціальні дії ніколи не здійснюються миттєво. У свідомості індивіда, що діє, повинна виникнути стійка мотивація до неї. Тому механізм соціальної дії включає потребу, мотивацію і саму дію. Здійснюючи соціальні дії, кожна людина має перебувати з іншими у соціальному зв'язку, наслідком якого і є соціальна взаємодія. При цьому значну роль у здійсненні соціальної взаємодії відіграють очікування поведінки (реакції) з боку іншого індивіда, соціальної (соціальних) групи чи суспільства в цілому. При підтвердженні загальноприйнятих очікувань виникають нові очікування, пов'язані з подальшим вирішенням загальних (спільних) завдань. Зрештою, з'являється певний набір стійких соціальних очікувань, що надають взаємодії впорядкованого та передбачуваного характеру.

У набутті вказаного характеру соціальної взаємодії, як уже зазначалося, визначальну роль відіграють соціальні норми, в тому числі закріплені нормами права. Вони визначають стандарти діяльності і правила поведінки. Починаючи від члена соціальної групи до суспільства і органів державної влади включно виконання норм очікується та підтримується за допомогою відповідних санкцій з боку як держави, так і суспільства. *Тому* соціальні норми впорядковують і регулюють соціальні взаємодії, тобто дії, які спрямовані на іншу людину й викликають зворотну реакцію.

Соціальна практика показує, що суспільству життєво необхідно закріплювати системою правил, норм, стандартів поведінки у певних відносинах деякі типи соціальних відносин, вступаючи в які, люди задовольняють фундаментальні потреби. Наприклад, потреба виховувати і соціалізувати підростаюче покоління вимагає закріплення сімейних відносин, а потреба в безпеці - визначити та закріпити обов'язки громадян щодо захисту

власної держави. Так формуються соціальні інститути, які підтримують спільну, скооперовану діяльність людей, визначають стійкі зразки поведінки. Беручи участь в певних відносинах і представляючи певний соціальний інститут, люди для отримання переваг, які виконують узгоджені спільні дії об'єднуються в соціальні групи, які можна визначити як сукупність індивідів, що певним чином взаємодіють на основі очікувань кожного члена групи.

Отже, соціальна взаємодія людей є основою різних соціальних об'єднань і самого суспільства, яке є складною системою соціальних зв'язків і взаємодій, що встановилися між людьми, сукупністю різноманітних форм їх спільної діяльності. З огляду на це більшість фахівців під соціальними механізмами розуміють специфічні соціальні системи, які породжують соціальні зміни в різних сферах життєдіяльності людини і суспільства у контексті мотиваційних, нормативно-ціннісних та інших чинників, які зумовлюють діяльність соціальних суб'єктів та їх взаємодію з приводу регулювання соціальних процесів.

При цьому загальними рисами соціальних механізмів є те, що:

регулювання соціальних процесів відбувається відповідно до суспільних потреб (заборона, прискорення тощо);

їх суб'єктами є соціальні групи, які можуть бути репрезентовані соціальними інститутами, організаціями, представниками вказаних груп;

їх діяльність ґрунтується на соціальних інститутах, які виступають як стала нормативна база, що визначає і підтримує необхідні форми соціальної поведінки;

змістовно вони складаються з матеріальних і духовних цінностей;

вони є системними утвореннями, на що вказує характер внутрішніх зв'язків між елементами механізму та характер функціональних зв'язків соціального механізму із зовнішнім соціальним середовищем.

Зрештою, розвиток суспільства відбувається завдяки тому, що зміна тієї чи іншої підсистеми соціального організму зумовлює зміну його багатьох підсистем, а інколи й усіх підсистем. Саме це робить соціальний організм

високоорганізованою системою зі зворотними зв'язками, здатною до саморозвитку та самовдосконалення.

Найважливішими елементами, взаємодія яких певною мірою й створює соціальний організм, є соціальні механізми, а саме:

соціальної активності особи та суспільства, в основу функціонування та розвитку якого покладена така схема: соціальні цінності – ціннісні орієнтації – потреби – інтереси (усвідомлені потреби) – мотиви (спонукання до діяльності) - орієнтація й установка на відповідну діяльність – цілі, яких належить досягти внаслідок цієї діяльності – рішення розпочати діяльність – дії, тобто діяльність, спрямована на задоволення потреб (у цьому разі йдеться **про вартісні (мотиваційні) виміри** соціальних процесів і явищ життєдіяльності особи та суспільства);

соціальної диференціації суспільства на соціальні групи та їх інтеграції у складні комплекси соціальних зв'язків, в основу якого покладені схема, майже аналогічна наведеній вище, і який фактично є **структурним виміром** соціальних процесів і явищ;

соціальної організації суспільства, а саме диференціації його життєдіяльності на певні соціальні інститути та інтеграції цих інститутів у складні сукупності інституціональних соціальних зв'язків (в його основу покладена схема, притаманна механізму соціальної активності, а принципова відмінність між ними полягає в тому, що він пов'язаний з **організаційними вимірами** життєдіяльності особи і суспільства);

соціального управління суспільством, якому притаманні управлінські параметри виміру відповідних соціальних явищ і процесів (цей механізм тісно пов'язаний з механізмами соціальної організації та соціальної активності, оскільки у ньому роль ключової ланки відіграє державно-управлінське рішення).

Виходячи із викладеного вище, можна стверджувати, що у змінах та функціонуванні соціальних механізмів провідну роль відіграють цінності, ціннісні орієнтації, інтереси (від індивіда до суспільства в цілому). Отже, будь-

яка зміна цінностей, ціннісних орієнтацій, інтересів (від індивіда до суспільства в цілому) не може не призвести до змін у функціонуванні й розвитку соціальних механізмів і, таким чином, в організації управління суспільними процесами. Тому принципово важливими є дослідження тенденцій суспільного розвитку і, відповідно, формування соціальних механізмів, так би мовити, “у ціннісному вимірі”. Результати вказаних досліджень мають слугувати не тільки орієнтирами для розробки державної політики щодо забезпечення національної безпеки, а й бути основою побудови механізму її реалізації. Вказаний механізм можна розглядати як вид соціального механізму, що має певну специфіку, яка визначається метою (забезпечення безпеки).

З огляду на викладене вище можна стверджувати, що механізм забезпечення національної безпеки - це сукупність державних інститутів, структур громадянського суспільства, соціальних груп, в основу взаємодії яких покладені нормативні важелі та стимули, засоби, способи для визначення, залучення, організації та використання матеріальних, фінансових та інших ресурсів з метою виконання завдань забезпечення безпеки. У вказаному механізмі проявляються загальні риси соціального механізму.

По-перше, в специфічній функціональній ролі соціального механізму в суспільстві, а саме: регулювання соціальних процесів відповідно до суспільних потреб у безпеці (зокрема, створення належних умов для підтримки бажаного рівня захищеності від небезпек щодо цілісності суспільного організму та його прогресивного розвитку).

По-друге, суб'єктами в цьому механізмі є соціальні групи, які залежно від типу механізму (політичного, економічного, воєнного тощо) створюють специфічні системи взаємодії на основі обміну результатами своєї діяльності.

По-третьє, він ґрунтується на соціальних інститутах, які виступають як нормативна база, що визначає і підтримує необхідні форми соціальної поведінки (завжди існує законодавство, яке визначає нормативну базу забезпечення національної безпеки).

По-четверте, змістовно механізм визначається національними цінностями, явищами суспільного буття і суспільної свідомості (зокрема об'єктами безпеки є національні цінності, інтереси особи, суспільства, держави).

По-п'яте, очевидним є системний характер його функціонування, на що, зокрема, вказує характер внутрішніх зв'язків між його елементами та їх функціональних зв'язків із зовнішнім середовищем.

Глава 2. Сутність та взаємозв'язок основних понять теорії національної безпеки

2.1. Класифікація та побудова ієрархії національних інтересів

Ефективне забезпечення національної безпеки передбачає систематизацію, деталізацію, класифікацію, визначення взаємозв'язку та ієрархії між основними поняттями, які використовуються при дослідженні національної безпеки. Сьогодні теорія національної безпеки оперує багатьма поняттями, зокрема: “національні інтереси”, “національна безпека”, “стратегія національної безпеки”, “міжнародна безпека”, “загроза національним інтересам”, “система національної безпеки”, “система забезпечення національної безпеки”, “сектор безпеки”. Деякі з них наведено у глосарії. Водночас окремі поняття потребують більш детального розгляду.

Так, переважна більшість підходів щодо забезпечення національної безпеки базується на усвідомленні та реалізації на державному і міжнародному рівнях концепції національних інтересів. Сферою, де знаходять вияв інтереси, є політика. Вона визначається різними детермінантами, серед них, зокрема: рівень та особливості культурного, соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку; географічне положення країни та її ресурсні можливості; національно-історичні традиції; потреби в забезпеченні